

J. Hillebrand (red.)

Med. No. 372

TOEKOMST VOOR HET KLEINE LANDBOUWBEDRIJF?

GEDACHTEN GEPRESENTEERD BIJ HET AFSCHIED VAN A.L.G.M. BAUWENS

Augustus 1987

SIGN: L22-372
EX. NO: B
MLV:

Landbouw-Economisch Instituut

Afdeling Structuuronderzoek

REFERAAT

TOEKOMST VOOR HET KLEINE LANDBOUWBEDRIJF?

Gedachten gepresenteerd bij het afscheid van A.L.G.M. Bauwens
Hillebrand, J.H.A (red.)

Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut, 1987

53 p.

Ter gelegenheid van het afscheid van ir. A.L.G.M. Bauwens als hoofd van de afdeling Structuuronderzoek van het LEI vond op 28 april 1987 een studiedag plaats met als thema de vraag of het kleine landbouwbedrijf een toekomst heeft. Deze bundel geeft een overzicht van de daar gepresenteerde denkbeelden. Aan de orde komen onder andere positie en functie van de kleine bedrijven, de invloed van de (informatie-)technologie, en de rol van de agribusiness.

Kleine boeren/Technische ontwikkeling/Informatietechnologie/
Gezinsbedrijf/Schaalvergroting/Agribusiness

Overname van de inhoud toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Inhoud

	Blz.
WOORD VOORAF	5
DE POSITIE EN FUNCTIE VAN KLEINE BEDRIJVEN C.J.M. Wijnen	7
INVLOED VAN TECHNOLOGISCHE ONTWIKKELINGEN OP DE POSITIE VAN HET LANDBOUWBEDRIJF J.D. Bijloo	11
INFORMATIETECHNOLOGIE EN HET KLEINE BEDRIJF N.G. Röling	19
BOER EN AGRIBUSINESS J.J. de Vlieger	26
DE SOCIALE ASPECTEN VAN HET KLEINE GEZINSBEDRIJF U. Ph. Blom	31
VERSLAG VAN DE DISCUSSIE J.H.A. Hillebrand en J. Luijt	38
ENKELE CONCLUSIES L. Douw en J.H.A. Hillebrand	45
CURRICULUM VITAE VAN A.L.G. M. BAUWENS	47

Woord vooraf

De positie van de kleine landbouwbedrijven is in het veertigjarig bestaan van de afdeling Structuuronderzoek van het LEI vanaf het begin een belangrijk onderwerp van onderzoek geweest. Het was vooral het gebrek aan ruimte voor een doelmatige en rendabele toepassing van moderne bedrijfsuitrusting en arbeidsbesparende werkmethodes dat daarbij een uitgangspunt vormde.

Intussen zijn veel van deze bedrijven in de afgelopen decennia beëindigd omdat ze niet meer voldoende bestaansmogelijkheden opleverden en een te krappe grondslag boden voor voortzetting door een opvolger.

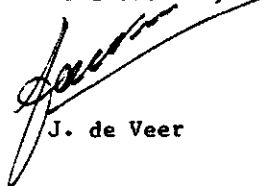
Daarmede is echter het probleem niet opgelost omdat voortdurend opnieuw bedrijven zijn achterhaald door de voortgaande economische en technische ontwikkelingen. Nog steeds verkeert daardoor een groot deel van de landbouwbedrijven in de situatie dat de ruimte voor een lonend bestaan te krap is en de voortuitzichten op langere termijn somber zijn.

Er is echter een grote variatie in leeftijd en toekomstaspiraties van de ondernemer, aanvullende inkomensbronnen, nevenwerkzaamheden, bedrijfsactiviteiten en dergelijke. De kleine landbouwbedrijven zijn daardoor moeilijk over een kam te scheren wat betreft hun problemen en toekomstperspectieven.

Het afscheid van Ir. A.L.G.M. Bauwens, die ruim dertig jaar als onderzoeker en later in de afdelingsleiding bij het onderzoek van de afdeling Structuuronderzoek was betrokken, was een goede aanleiding om een studiedag over de toekomstperspectieven van de kleine landbouwbedrijven te organiseren.

Deze publikatie bevat een weergave van de inleidingen en de discussie op die studiedag, die werd gehouden op 28 april 1987. De verantwoordelijkheid daarvoor berust volledig bij de auteurs van binnen en buiten het Landbouw-Economisch Instituut. Aan hen en degenen, die de organisatie van de studiedag in handen hadden, de heren B.H. Kamphuis, P. van der Linden, B. van der Ploeg en J.W. de Vries, en mevrouw C.M. de Zwijger-de Brabander is veel dank verschuldigd voor hun inspanningen.

De directeur,

J. de Veer

Den Haag, augustus 1987

De positie en functie van kleine bedrijven

C.J.M. Wijnen *)

Graag voldoe ik aan de uitnodiging om iets te vertellen over de positie van de kleine land- en tuinbouwbedrijven. Het afscheid van Nol Bauwens brengt mij terug bij ons eerste contact op het LEI waarbij hij mijn mening vroeg over de problematiek van de kleine bedrijven. Als toenmalige inwoner van een gemeente op de Brabantse zandgronden moest ik daarover een mening hebben. In die gemeente had Nol nog kort voordien een onderzoek verricht.

Nog steeds staan die kleine bedrijven in de belangstelling. Het probleem is echter nu van een andere aard dan het eerdere kleine-boerenprobleem. Nu gaat het om bedrijven waarvan de voortzetting in gevaar is, of dreigt te komen, door de ontwikkelingen in de landbouw en ook daarbuiten. Het gaat om een ander soort bedrijven. Soms ook om bedrijven die eerder gekenmerkt konden worden als groot. De vooruitzichten ten aanzien van de afzet en de werkgelegenheid zijn daarbij veel ongunstiger dan in eerdere jaren.

Het probleem van de vroegere kleine boeren was het grote aantal bedrijfjes met een kleine en soms zeer kleine oppervlakte waarop man, vrouw en kinderen werkzaam waren. Op die bedrijfjes was veelal geen bestaan mogelijk. Toch kwamen er door splitsing nog bij en werden ze ook nog overgenomen door de zoons. In bepaalde gebieden dreigde een grote massa kleine bedrijven het beeld te gaan overheersen.

Door gunstige economische omstandigheden in de vijftiger en zestiger jaren is het aanvankelijke kleine-boerenvraagstuk voor een groot gedeelte opgelost. De groei van de markt, de mogelijkheden die de intensivering van het grondgebruik bood en het gebruik maken van goedkope grond- en hulpstoffen gaven nieuwe kansen. De industrialisatie op het platteland vroeg om arbeidskrachten waardoor de afvloeiing geen problemen opleverde.

Wat zijn dan de problemen van de huidige kleine bedrijven? Allereerst iets over dat begrip. Als we het hier over kleine bedrijven hebben gaat het alleen om die bedrijven waarvan het bedrijfshoofd zijn arbeidstijd overwegend op het bedrijf besteedt. Te klein wil daarbij zeggen dat het verkregen bedrijfsinkomen onvoldoende is om een gezin op de gebruikelijke wijze te onderhouden en dat ook de middelen ontbreken om het bedrijf verder te ontwikkelen.

*) Ir. Wijnen is als wetenschappelijk onderzoeker werkzaam op de afdeling Structuuronderzoek van het Landbouw-Economisch Instituut (LEI).

Aan de hand van een onderzoek zal ik de problemen van deze bedrijven nader toelichten (Wijnen, 1987). Het onderzoek is uitgevoerd op een speciale categorie kleine hoofdberoepsbedrijven, namelijk die categorie waarop een bedrijfshoofd was jonger dan 50 jaar, of een ouder bedrijfshoofd met een opvolger. Het betrof diverse typen bedrijven. Ze hadden bijvoorbeeld minder dan 30 koeien, minder dan 25 hectare bouwland, minder dan 6 hectare tuinbouw in opengrond, minder dan 100 fokzeugen of minder dan 800 mestvarkens.

Op een deel van de onderzochte bedrijven heeft men doorgaans te weinig inkomen voor de gezinsuitgaven. Op veel meer bedrijven is het inkomen te laag om de bedrijfssituatie aan te passen. Bedacht moet worden dat men op veel van de kleine bedrijven al is aangewezen op neveninkomsten. Men werkt er wel buiten het bedrijf of de vrouw verdient er wat bij. Sommigen ontvangen een uitkering. Ook heeft men rente van spaargelden.

De mogelijkheden om het bedrijf aan te passen, zoals dat tot voor kort gebeurde door meer vee te gaan houden, zijn door de superheffing en de mestwetgeving veelal verkeken. Op veel bedrijven zal men zelfs in de huidige situatie gedwongen zijn om de veestapel te verkleinen of om hoge kosten te maken om van de mest af te komen. De aanpassing van de soms ongunstige productieomstandigheden, zoals de slechte verkaveling, een ongunstige ontwatering en een moeilijke bereikbaarheid van de percelen, maar ook van de verouderde bedrijfsgebouwen, zullen er geen doorgang meer kunnen vinden.

Ook het verbeteren van de bedrijfsvoering waardoor per hectare of per dier een hogere produktie wordt verkregen, heeft geen zin meer als dit met een vergroting van de produktie gepaard gaat. Op veel kleine bedrijven is er een achterstand ten opzichte van grotere bedrijven in het produktieniveau. Mogelijkheden tot bedrijfsverbetering, die eerder zonder veel kosten ingevuld konden worden, zullen nu veelal achterwege moeten blijven.

Maar waarom hebben die boeren en tuinders hun bedrijven niet al eerder verbeterd? Dit komt omdat men op de kleine bedrijven naast de genoemde beperkingen en het bijvoorbeeld pas gestart zijn met het bedrijf veelal een andere opvatting heeft over de gewenste bedrijfsontwikkeling dan op grotere bedrijven. De bedrijven groeien wel maar slechts geleidelijk en men heeft maar bescheiden verlangens.

De boeren en tuinders hebben er veelal een wat andere achtergrond dan op de grotere bedrijven: een deel van de bedrijfshoofden heeft maar weinig landbouwonderwijs gevolgd. Sommigen werkten eerder in loondienst. Men heeft het bedrijf soms gesticht met bescheiden financiële middelen.

Een belangrijk deel van de kleine boeren zit niet in het gebruikelijke circuit. Meer dan een kwart is geen lid van de landbouworganisatie, anderen komen niet op de vergaderingen van organisatie en voorlichting. Velen doen wel een beroep op voor-

lichting van handel en industrie of vragen informatie aan familie, buren en kennissen.

De recente overheidsmaatregelen tasten de toch al geringe bestaansbasis aan. Vanwege de geringe omvang zullen de kleine bedrijven moeilijker dan de grotere de kosten die vanwege natuur, milieu en ruimtelijke ordening worden opgelegd kunnen dragen.

Daarbij moet men bedenken dat men op de kleine bedrijven vaak al sober leeft. Men woont deels in oudere huizen die niet altijd aan de wensen van de gebruiker voldoen. Men geeft er minimale bedragen uit voor verzekeringen en heeft vaak geen oudedagsvoorziening. Men neemt genoeg met weinig vrije tijd en vakantie. Toch zijn het gezinnen zoals ook op grote bedrijven voorkomen.

Op de kleine bedrijven werkt men wel iets minder uren dan op de grotere bedrijven. Zoals al gezegd zijn er geringe mogelijkheden om de werkomstandigheden aan te passen. Mogelijkheden om werkzaamheden te mechaniseren zijn op veel bedrijven beperkt, ook verdere samenwerking met collega's biedt vermoedelijk weinig perspectief. Men moet voor gespecialiseerde werkzaamheden veelal een beroep blijven doen op loonwerk.

Voor het benutten van vrij komende uren op het bedrijf zijn in de naaste omgeving veelal slechts weinig mogelijkheden. Ook in de verzorging van natuur en landschap is maar weinig te verdienen. Voor het uit gaan oefenen van een loondienstfunctie zijn veel van de kleine boeren en tuinders eigenlijk al te oud. Gezien hun arbeidstijden kunnen velen er ook geen werk buiten het bedrijf mee combineren. Daarvoor is het bedrijf dan veelal weer te groot.

Hoe wordt over de toekomst gedacht? Ondanks de beperkingen die zij in hun bedrijf ondervonden was het merendeel van de kleine boeren en tuinders enkele jaren geleden in ieder geval nog optimistisch over de voortzetting van het bedrijf. Velen zagen op hun bedrijf ook nog mogelijkheden voor een opvolger.

Wel verwachten zij dat de overheid er voor zou zorgen dat in de land- en tuinbouw een zo groot mogelijk aantal bedrijven zou kunnen blijven. Zij dachten daarbij zowel aan algemene maatregelen als aan specifieke maatregelen. Maatregelen gericht op de verbetering van de positie van de kleine bedrijven.

Bij de vraag of er beleidsmatig extra aandacht aan kleine bedrijven moet worden besteed zou ook de functie van deze bedrijven in beschouwing kunnen worden genomen. Daarbij moet worden opgemerkt dat de talrijke groep kleine bedrijven nog slechts een klein deel van de totale produktie voortbrengt. Hun bijdrage aan de overschotten mag dan ook niet worden overschat. Het wegvallen van de produktie van de kleine bedrijven draagt nauwelijks bij tot een verbetering van de positie van de grotere bedrijven. Wel zou het gebruik van hun produktiemiddelen op de grotere bedrijven zelfs nog tot een grotere produktie kunnen leiden.

Van geheel andere aard is de bijdrage van kleine bedrijven aan de verscheidenheid van produktiewijzen in de landbouw. Soms vervullen ze specifieke functies en proberen ze ook wel eens iets uit omdat het moet. Kleine bedrijven kunnen ook wel doorstroomfuncties vervullen. Nieuwe ontwikkelingen zoals de intensieve veehouderij en veel eerder de glastuinbouw zijn toch ook op bedrijven met weinig grond begonnen. Nu gaat bijvoorbeeld de recreatie-ontwikkeling van start op kleinere bedrijven. Plaatselijk kunnen de kleine bedrijven het landschappelijk beeld wat aantrekkelijker maken dan in het geval er alleen grote bedrijven zouden zijn. In overwegend agrarische gebieden vergroten de kleine bedrijven het draagvermogen voor het regionale voorzieningenniveau. De leefbaarheid van het platteland kan daardoor ook voor de grote bedrijven behouden blijven.

De vraag of de kleine boeren in de huidige situatie kunnen overleven zal vooral van hun bereidheid tot aanpassen afhangen. Gebleken is dat zij en hun gezin voor het bedrijf grote persoonlijke offers willen brengen. Mogelijk dat de overheid en de organisaties mee kunnen helpen om hun offervaardigheid niet al te zwaar op de proef te stellen.

Literatuur:

Wijnen, C.J.M.,
Problemen en perspectieven van kleine land- en tuinbouwbedrijven,
Den Haag, LEI, 1987, Publ. 2.181.

Invloed van technologische ontwikkelingen op de positie van het landbouwbedrijf

J.D. Bijloo *)

De landbouw en het landbouwbeleid worden in hoge mate beïnvloed door technologische ontwikkelingen. Sommige hiervan zijn autonoom, doch hebben een beslissende invloed gehad op de ontwikkelingen binnen de landbouw; andere kwamen vanuit de landbouw zelf voort.

Een bekend voorbeeld van het eerste is zelfs de aanleiding geworden van de eerste landbouwcrisis in de tweede helft van de vorige eeuw. Voordien moest goedkoop (extensief) geproduceerd graan uit het midden-westen van de Verenigde Staten per huifkar en zeilschip naar Europa getransporteerd worden, waar het dan vaak in slechte toestand aankwam. Na de ontwikkeling van de stoommachine kon het graan massaal in enkele dagen per trein vervoerd worden naar de oostelijke havens, om vervolgens snel per stoomboot de oceaan over te steken. De Nederlandse regering reageerde daar op, op advies van de Landbouwcommissie, met het bekende drieluik: onderzoek-voorlichting-onderwijs (ovo).

Een ander voorbeeld is dat van het ontstaan van de eerste chemische bestrijdingsmiddelen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden in Duitsland nieuwe oorlogsgassen op basis van choline-esteraseremming ontwikkeld. Deze thiofosforzure esters bleken naderhand zeer potente insecticiden te zijn. Aan de overzijde van de oceaan werden synthetische groeistoffen ontwikkeld met het doel zo nodig de oogst van de tegenstander te vernietigen. Deze chloorfenoxi azijnzuren zijn heel lang als onkruidbestrijdingsmiddel in monocotylen gebruikt (en later in Vietnam zelfs misbruikt).

De uitvinding en het op grote schaal toepassen van kunstmeststoffen, waardoor opbrengsten verdubbelden en arme gronden in cultuur gebracht konden worden zijn een overgang naar technologische ontwikkelingen binnen de landbouw. Bij deze laatste moet er vooral gedacht worden aan plantenveredeling, plantenteelt, waterbeheersing en verkaveling, klimaatbeheersing in kassen, grondbewerking, mechanisatie en voortgezette gewasbescherming en dierziektebestrijding, enz., enz. Vooral bij de eerste vijf ontwikkelingen heeft Nederland een vooraanstaande rol gespeeld.

De produkties in akkerbouw en vollegrondsteelten vertweefden. Bij glasteelten vond onder invloed van een doorgaande stroom van innovaties een ongekenke diversificatie plaats, terwijl in de veehouderij spectaculaire produktiestijgingen plaatsvonden, zoals tussen 1950 en 1986 bij de melkpro-

*) Ir. Bijloo is secretaris van de sectorkamer Plantaardige Produktie van de Nationale Raad van het Landbouwkundig Onderzoek (NRLO).

duktie een vertweevoudiging, bij de eierproduktie een verdrievoudiging, bij de varkensvleesproduktie een verviervoudiging en bij de pluimveevleesproduktie zelfs een vertienvoudiging. De producten van al deze inspanningen werden door middel van coöperatieve of particuliere afzetorganisaties (veilingen, produktschappen enz.) en verwerkingsbedrijven over de gehele wereld afgezet.

Nederland heeft als geen ander land in de EEG ingespeeld op, en - vooral voor de marktordeningsprodukten - voordeel behaald uit, het gemeenschappelijk landbouwbeleid met haar primaire doelstellingen:

- bevordering van de zelfvoorziening met landbouwprodukten in de EEG tegen voor de consument redelijke prijzen;
 - bevordering van een rechtvaardig inkomen voor de landbouwer.
- Zo succesrijk, dat het soms lijkt alsof de landbouw als bedrijfstak aan haar eigen succes ten onder dreigt te gaan.

Deze grote structurele veranderingen in kwalitatieve en kwantitatieve zin, hebben echter wel diepe sporen getrokken in de structuur van het landbouwbedrijf.

De bereikte produktieverhogingen zijn niet primair bereikt door een hogere inzet van de produktiefactoren arbeid en grond. Integendeel, het arbeidspotentieel daalde tot ongeveer de helft terwijl, ondanks inpoldering van grond en ruil- en herverkavelingen, het landbouwareaal (door onttrekking van de grond voor wegen, steden etc.) totaal nog met 14% daalde.

Het bereikte resultaat is voornamelijk het gevolg van een verhoogde inzet van kapitaal en energie, grond- en hulpstoffen, biotechnische, mechanisch-technische en cultuurtechnische verbeteringen.

Een en ander heeft onherroepelijk geleid tot vergroting van bedrijven (efficiëntere inzet van grond en installaties) en een optimaal gebruik van arbeid (resulterend in een grote uitstoot van arbeid). Tussen 1950 en 1984 liep het aantal werkers in de landbouw terug van 18,5% tot 5,8% van de beroepsbevolking.

In de jaren '60 kon de uitstoot van arbeid nog relatief soepel opgevangen worden door de sterke industrialisatie in Nederland. Kleine boeren en tuinders en landarbeiders konden na (geringe) omscholing werk vinden in industriële bedrijven welke vaak naar de regio toekwamen (bijvoorbeeld Philips). Anderzijds vond ook binnen de landbouw zelf omschakeling plaats naar vormen van industriële landbouw. De graanteelt, die slechts een marginale doch redelijk stabiele bijdrage levert aan het bedrijfsinkomen, en verder dient als vruchtwisselingsgewas tussen suikerbieten en het vrije gewas aardappelen, kan alleen op grote percelen door middel van ver doorgevoerde mechanisatie bedreven worden. De bio-industrie is een ander sprekend voorbeeld.

Er dringen zich meer analogieën op met de snelle industrialisatie in Nederland. Dumpten de (voornamelijk chemische) industrieën hun afvalprodukten in de grond (vermoedelijk aanvankelijk nog met de gedachte dat ze daar wel ontleed zouden worden, een ieder kent namen als de Volgermeerpolder, Lekkerkerk of Hengelo),

ook de landbouw maakte zich geen zorgen over de mogelijke gevolgen van een overmatig gebruik van relatief goedkope kunstmeststoffen, bestrijdingsmiddelen respectievelijk grondontsmettingsmiddelen, drijfmest en andere afvalstoffen zoals bijvoorbeeld tuinbouwafval. Henkes waarschuwde reeds eind jaren '60 begin jaren '70 voor vervuiling van de bodem en het grondwater, met de mogelijke gevolgen vandien.

Omdat behoud van natuur- en landschapswaarden, en een goed milieu met schoon grondwater en een gezonde bodem (anders dan de kosten voor grondontsmetting) niet als kostenfactor ervaren werden, leidde het principe van hogere opbrengsten per oppervlakte-eenheid tegen (voornamelijk voor de marktorderingsprodukten) gegarandeerde, veelal stijgende prijzen, ertoe dat het ingezette kapitaal (sterke mechanisatie door middel van grote machines, bedrijfsgebouwen, ligboxstallen etc.) het beste rendeerte bij schaalvergroting.

Eveneens gestuwd door het EEG markt- en prijsbeleid is een ander resultaat van deze schaalvergroting een eenzijdiger produktie. In de akkerbouw resulteert dit in nauwe rotaties in het bouwplan van voornamelijk aardappelen, bieten en granen; in de veeteelt in grote melkveehouderijbedrijven met een maximale veebezetting per hectare. De "bio-industrie" leidde tot maximale bezetting van varkens, kippen, kalveren enz., voor een belangrijk deel steunend op geïmporteerd voer; de glastuinbouw werkte naar meerdere teelten per jaar en een groter aantal planten per oppervlakte-eenheid.

Het netto resultaat is bekend en vindt u terug op de eerste aankondiging van deze studiedag. Tussen 1971 en 1986 daalde het aantal bedrijven van 25 hectare en kleiner (tot 150 sbe) van bijna 147.000 tot 72.500. In diezelfde periode steeg het aantal bedrijven boven deze norm van ruim 31.500 tot ruim 61.000, waarbij de grotere bedrijven groter en de kleinere kleiner werden.

Omstreeks 1970 was het eerste doel van de EEG-landbouwpolitiek, de bevordering van de zelfvoorziening met landbouwprodukten tegen voor de consument redelijke prijzen, bereikt. Politiek bleek het jaar op jaar niet haalbaar het (beschermde) prijsbeleid aan te passen aan de vraag, waardoor het marktmechanisme onvoldoende of niet tot zijn recht kon komen. De resultaten zijn bekend: van alle zogenaamde marktorderingsprodukten produceren we teveel tegen een prijs die ver boven die van de wereldmarkt ligt. Hierdoor moeten overschotten tegen hoge interventieprijsen uit de markt genomen worden. Hierna moeten ze tegen hoge kosten worden opgeslagen, om vervolgens tegen afbraakprijzen buiten de EEG te worden afgezet.

Financieel heeft dit alles de "survivors" in akkerbouw, veeteelt en tuinbouw geen windeieren gelegd. De deels onbetaalde rekening vermeldt echter (naast de bankschuld) onder andere toenemende ziektedruk, bij de grondgebonden produkties in sterke mate resulterend in bodemgebonden ziekten. Deze kunnen vaak niet meer door de overigens imponerende resultaten van de plantenverdeling geneutraliseerd worden.

Ook grondontsmetting met chemische middelen leidt, ondanks hoge kosten, niet altijd meer tot oplossing van de problemen. In toenemende mate ontstaan resistenties, adaptaties van bodembacteriën, enz., welke resulteren in snellere onwerkzaamheid. Bovendien raakt als neveneffect het grondwater verontreinigd (methylbromide in de glastuinbouw, dichloorpropan in de Veenkoloniën).

Het drijfmestverhaal behoeft hier geen nadere toelichting.

De glastuinbouw, waar geen of nauwelijks marktordening geldt, en dus sterk marktgericht geproduceerd wordt, heeft op al deze problemen nog het meest alert ingespeeld. Van de aanvankelijke grote drie (sla, tomaat, komkommer) werd door talloze innovaties overgeschakeld op een breed scala van groentegewassen, bloemen en potplanten, welke door efficiënt werkende veilingen op steeds verder afgelegen markten worden afgezet. Ondertussen werd door middel van onderzoek en efficiëntere inzet van technologie het probleem van de stijgende energieprijzen het hoofd geboden, waardoor het aardgasverbruik met 30 á 40% daalde.

Het probleem van de bodemgebonden ziekten wordt hier thans aangepakt door toepassing van nieuwe technologie, namelijk die van de substraatteelt. (Een techniek die in eerste instantie weer nieuwe problemen oproept, met name in de milieusfeer, doch wellicht door toepassing van nog geavanceerder technieken opgelost kan worden). De benodigde investeringen werken overigens in het nadeel van de kleinere bedrijven.

Het lijkt me hier niet de plaats om alle sectoren van de landbouw de revue te laten passeren. Tevens ben ik me er ook van bewust dat, ware me meer tijd toegemeten, een grotere nuancering op zijn plaats zou zijn. Het moge echter duidelijk zijn dat tot zover toepassing van de technologie praktisch altijd in het voordeel van de grote bedrijven heeft gewerkt.

Inmiddels staat de ontwikkeling van de technologie niet stil en komen er in tegendeel nieuwe ontwikkelingen op ons af. In het volgende zal stilgestaan worden bij de mogelijke gevolgen van de informatica en automatisering en de biotechnologie.

Het is thans eenieder wel duidelijk geworden dat we in de akkerbouw om biologische en budgettaire redenen niet voort kunnen gaan met te nauwe bouwplannen en overschotproducties. Daarom wordt gezocht naar het zogenaamde "vierde gewas", dat de rotatieproblemen moet oplossen en niet bijdraagt aan de overschotten. Deze "steen der wijzen" bestaat uiteraard niet, wel moet gezocht worden naar een aantal gewassen die als grondstof kunnen dienen voor produkten op andere dan de traditionele markten. Deze moeten te zamen wel een voldoende grote omvang hebben om een bijdrage te kunnen leveren aan de oplossing van de geschetste problematiek.

We komen dan al snel terecht bij de chemisch-farmaceutische industrie, die echter gewend is aan relatief goedkope bulkgrondstoffen uit voornamelijk de petrochemische industrie. Deze grondstoffen hebben voor landbouwkundige begrippen ongewoon nauw omschreven specificaties, en moeten het gehele jaar door op afroep geleverd kunnen worden.

Voor wat de energieproductie betreft zij erop gewezen, dat aardolie, kolen en aardgas tijdens het Carboon ontstaan zijn via door de plant opgevangen zonne-energie. Omdat het rendement van de fotosynthese vermoedelijk niet veel gewijzigd zal zijn, zou de prijs waarvoor thans via de plant zonne-energie wordt vastgelegd een maatstaaf kunnen zijn voor de kostprijs van fossiele energie. Dan blijkt dat fossiele energie een factor twee à drie te "goedkoop" wordt aangeboden. Het perspectief om via de landbouw "bio-energie" te produceren is dus zonder overheidsmaatregelen vooralsnog niet groot. Er zal dus gezocht moeten worden naar andere industriële grondstoffen, die zeer goedkoop moeten zijn, omdat de petrochemie bijna steeds als concurrerende leverancier blijft bestaan (tenzij de olieprijs drastisch stijgt). Dit zal leiden tot grootschalige, via micro-electronica bijna volledig gemechaniseerde producties, waarbij de boer door een zo laag mogelijke inzet van kunstmest en bestrijdingsmiddelen (low-input landbouw) een economisch zo optimaal mogelijke output moet zien te behalen. Deze grootschalige zogenaamde geïntegreerde landbouw-systemen worden mogelijk, doordat de boer via telecommunicatie toegang heeft tot databestanden en toegespitste bedrijfsbegeleidingsystemen, etc.

Toepassing van biotechnologie bij de plantenveredeling leidt tot "tailor-made" gewassen, welke specifieke stoffen zullen leveren. Biotechnologische processen worden toegepast bij de verwerking. Voor het geval u dat wat onwensenlijk voorkomt, zij er op gewezen dat in Cornell University thans het gen dat verantwoordelijk is voor de eiwitproductie in boon, is overgedragen op de modelplant tabak en ook tot expressie komt in het zaad; een wuivend perspectief voor bak- respectievelijk voedertarwe. Men kan zich echter ook de productie van specifieke plantaardige oliën of andere inhoudsstoffen voorstellen.

Vanuit de biotechnologie komen er ook bedreigingen op de landbouw af. Reeds thans wordt in de Verenigde Staten op grote schaal goedkoop maiszetmeel omgezet in iso-glucose (vergelijkbaar met fructose) dat de rietsuiker bij de frisdrankenindustrie vervangt. Tot voor enkele jaren werd rietsuiker geïmporteerd uit Haïti en andere ontwikkelingslanden, waar de suikerriettelers door deze massale omschakeling op isoglucose thans verpauperen. Als de suikerovereenkomst afloopt zal de suikerindustrie in de EEG vermoedelijk niet meer in staat zijn een vergelijkbare ontwikkeling in Europa tegen te houden. Dit zal een forse klap opleveren voor de bietsuikerproductie.

Indien inmiddels in de jaren negentig via biotechnologische technieken hybride rassen van tarwe zijn ontwikkeld, zullen die 10% meer graan, en dus tarwezetmeel, per hectare opleveren. Daarbij is dan nog geen rekening gehouden met de productie van het aminozuur aspartaam, dat 150 à 200 maal zo zoet is als suiker en praktisch geen calorische waarde heeft.

Wellicht kan het dan mogelijk worden in plaats van suikerbieten een nog verder te ontwikkelen gewas als aardpeer te intro-

duceren; niet als suikerproducent, doch als leverancier van lange insulineketens waaruit via de sucrochemie nieuwe stoffen of hydroxy-methyl furfural (HMF) te maken zijn.

Een goed voorbeeld welke invloed nieuwe verwerkingstechnieken kunnen hebben op de omvang van een produktie is dat van de consumptie-aardappel-verwerkende industrie. In de jaren vijftig begon onder andere het Instituut voor Bewaring en Verwerking van Landbouwprodukten (IBVL) met voorgebakken frites. In 1986 werd 1.5 miljoen ton, voornamelijk Bintje, verwerkt tot aardappelprodukten (voorgebakken frites, chips, aardappelkroketjes, amandelaardappeltjes, pureeën, etc.). Een beperking in de teelt wordt hier vooral bepaald door aardappelmoetheid en niet zozeer door gebrek aan afzetmogelijkheden.

Een andere biotechnologische ontwikkeling dient zich aan bij de melkveehouderij. Reeds nu is het kloneren van hoogproducerende lijnen van koeien mogelijk. Hierdoor zal de melkproduktie per dier toenemen, zodat de boer met minder dieren zijn melkquotum zal volmelken. Bij gelijkblijvende prijzen zou hij wellicht kunnen besluiten zijn land wat extensiever te gaan gebruiken en dus minder dieren per hectare aan te houden. Bij dalende melkprijzen en toenemende superheffing zal de verleiding groot zijn om zijn arbeidsuren optimaal te willen inzetten. Zolang melkquota vrij verhandelbaar zijn, zal grasland met melkquota tegen hoge prijzen aangekocht blijven worden. Ook dit leidt tot toenemende omvang van de melkveebedrijven ten laste van het kleinere bedrijf. Wat de effecten zullen zijn van de toediening van het via biotechnologische technieken geproduceerde lactatiehormoon somatotropine, dat tot 20% meer melk per dier kan leiden, laat zich raden.

Tot zover slechts enkele voorbeelden van ontwikkelingen welke ons te wachten staan. Hierbij zullen alleen de grootste, sterk op de nieuwe technologie afgestemde bedrijven, kunnen overleven en is er in dit concept voor het kleine bedrijf nauwelijks plaats. W.F.S. Duffhues (directeur Akker- en Tuinbouw van het Ministerie van Landbouw en Visserij) schat dat in de komende tien jaren de helft van de thans 17.000 akkerbouwbedrijven zal verdwijnen.

Is er dan geen enkele toekomst meer voor het middelgrote gezinsbedrijf? Voor bedrijven van bijvoorbeeld tussen de 125 en 175 sbe kunnen er nog mogelijkheden zijn voor gespecialiseerde produkties. Hierbij kan dan gedacht worden aan dure grondstoffen voor de farmaceutische industrie, de teelt van kruiden, speciale oliën, etc. Hoge kennis-intensiviteit, die ondersteund moet worden door hiervoor speciaal ontworpen bedrijfsbegeleidingssystemen, levert met behulp van technieken uit de genetische manipulatie veredelde gewassen. Deze krijgen met behulp van kleinschalige biotechnologische (bijvoorbeeld enzymatische) technieken op het bedrijf zelf een hogere toegevoegde waarde.

In dit geval wordt dus de technologie gebruikt ter ondersteuning van het gespecialiseerde kleinere bedrijf. Dit kan omdat

zowel informatiesystemen als biotechnologische systemen in principe deelbaar zijn en dus ook (onder voorwaarden) kleinschalig toegepast kunnen worden.

Rexen en Munck beschrijven een systeem van agrarische raffinerijen, waarbij de gehele graanplant, dus niet alleen de korel doch ook het stro, verwerkt worden. Een gedeelte van de processen kan door de boer of een combinatie van boeren (bijvoorbeeld in de winter) geschieden, waardoor zijn arbeidstijd optimaal gebruikt wordt, en de factor transport van bulkmaterialen tot een minimum beperkt blijft.

Een ander, niet geheel hypothetisch voorbeeld, is dat van (reeds nu bestaande) aardappelzaailingen welke in het blad een zo hoog gehalte aan alkaloidsteroiden bezitten, dat ze na extractie een bron zouden kunnen worden voor de bereiding van steroid-hormonen en daar op gebaseerde farmaceutica.

Een voorwaarde is dat sterk vraaggericht geproduceerd wordt, onafhankelijk of dit nu voor een afnemende industrie of de consument is. Kwaliteit staat bovenaan. Andere voorbeelden zijn meer diervriendelijke produkties, zoals die van "scharrelvlees" (dat thans door 'lands grootste kruidenier geïmporteerd moet worden uit Bretagne of Ierland), scharreleieren of bijvoorbeeld consumptie-aardappelen van rassen en door middel van produktiewijzen die dit predikaat werkelijk verdienen. We moeten ophouden de consument aan te praten dat de kleinere maat verwerkingsaardappel (Bintje) een ideale eet-aardappel is, terwijl het in wezen niet meer is dan maagvulling of varkensvoer. Ik zal U andere voorbeelden besparen, U kunt ze zelf invullen. Er zal een consumentgericht kwaliteitsbeleid gevoerd moeten worden dat zeer veel extra aandacht vraagt van de boer, en dus vooral kan plaatsvinden op het middenbedrijf. Kwaliteit moet echter wel worden betaald!

Voor de middenbedrijven, doch vooral voor de nog kleinere is alleen nog exploitatie mogelijk in deeltijdarbeid, waarbij het bedrijfshoofd en/of partner een andere deeltijd baan erbij heeft.

Meer nog dan bij de middenbedrijven is het instand houden van de kleinste bedrijven een politiek- maatschappelijke keuze. Het gaat daarbij niet alleen om landbouwproduktie, doch vooral om de "consumptie", zo U wilt beleving van landschapswaarden, natuur en milieu. Speciaal in voor landschap en milieu kwetsbare gebieden kunnen kleine landbouwbedrijven een belangrijke rol blijven spelen. Indien daarvoor niet op grotere schaal fondsen beschikbaar komen en onderzoeksprogramma's gemaakt worden, zullen deze kleine bedrijven nog verder verdwijnen, en daarmee de leefbaarheid van het platteland in gevaar brengen; uitmondend in een vorm van verpaupering.

Keren we even terug naar het begin van dit verhaal, dan zagen we dat de industrie afval dumpte in de grond. Inmiddels zijn onder invloed van milieuwetgeving en hogere grondstoffenprijzen, processen van recycling en afvalzuivering op gang gekomen. De kosten hiervan worden door de fabrikant voor een belang-

rijk deel doorberekend aan de consument. Indien we nu het in stand houden van landschapswaarden, natuur en milieu niet meer een economische waarde nul toekennen, doch de "consument" voor het genot van dit nevenprodukt van de landbouw (uit algemene mid-delen) laten meebetalen, dan kan vooral in kwetsbare gebieden, een aantal van de boeren op kleine bedrijven een taak vervullen bij het beheer van natuur en landschap. Dit kan in de vorm van veelal gemengde beheerslandbouw, beheer van uit produktie genomen gronden, recreatieve functies, etc.

De maatschappelijke betekenis van een uitbreiding van deeltijd-landbouw zou tevens kunnen zijn, dat werkgelegenheid behouden blijft en dat vertrek van het platteland wordt tegengegaan. Dit voorkomt ook dat de belastingbetaler via Sociale Zaken de uitgetreden uit de landbouw toch moet onderhouden, omdat de industrie thans geen, specifiek geschoolde, krachten meer op-neemt.

Zulke bedrijven zullen in het algemeen nauwelijks een bijdrage leveren aan de overschotprodukties, en voorzien hooguit de nabije omgeving van produkten. Ook speciale produktiewijzen, zoals biologisch-dynamische of ecologische landbouw, die een speciale groep van consumenten bedienen, passen in de genoemde op-zet. Er zijn ontwikkelingen in de samenleving die een uitbrei-ding van deeltijdarbeid bevorderen of wenselijk maken. Hierbij kan bijvoorbeeld gewezen worden op arbeidstijdverkortung en het in deeltijd werken, alleen of van beide partners.

Ook de grotere belangstelling voor landschap, natuur en milieu kan de uitbreiding van deeltijd-landbouw in de hand wer-ken.

Zoals gezegd kan de technologie in de vorm van voorlichting via telecommunicatiesystemen en aangepaste bedrijfsbegeleidings-systemen hierbij een belangrijk hulpmiddel zijn.

Of er voldoende bedrijfsopvolgers aanwezig zijn die, al of niet met hun echtgenoten, deze vorm van "part-time farming" wil-len of kunnen bedrijven is een vraag welke mevrouw Blom nader zal belichten.

Informatietechnologie en het kleine bedrijf

N.G. Röling *)

Bij een inleiding over de toekomst van het kleine landbouwbedrijf kan de technologie centraal gesteld worden. En daarbij denken we dan vooral aan de veelbelovende biotechnologie en informatietechnologie. Omdat Nol Bauwens juist de laatste maanden bezig is geweest zich te verdiepen in de rol van de informatietechnologie in de landbouw - alsof hij helemaal niet op het punt stond te vertrekken - leek het mij een goed idee juist aan dit onderwerp aandacht te besteden. Daarnaast geeft dit afscheid mij ook een goede gelegenheid weer eens wat boutte uitspraken te doen. Ik weet dat Nol zich daarover geweldig kan opwinden en dat leek me een goede gedachte voor zijn laatste werkdag. U zult zien dat ik hier en daar zo'n uitspraak heb ingelast.

Professor A. Nooy en ik hebben een promotieassistente, Nadet Somers, die zich bezig houdt met de overlevingsstrategieën van kleine boeren in Nederland. Zij had dit verhaal veel beter kunnen houden dan ik, want ze weet er meer van. Maar ze is bezig met interviews en bovendien leek men de professor voor de studiedag aantrekkelijker te vinden. Ik weet zelf nog niet zo zeker of ik het van Nadet op het gebied van aantrekkelijkheid kan winnen. In ieder geval zal Nol als een van de eerste precies weten wat er uit haar onderzoek komt, want hij is lid van de begeleidingscommissie.

Ik wil niet op de informatietechnologie overgaan zonder aandacht te besteden aan enkele bredere aspecten van het probleem van de kleine boer. Ik kan moeilijk anders, want ik houd me er al jaren mee bezig. Tevens heb ik het sterke vermoeden dat het kleine-boerenprobleem op korte termijn zal uitgroeien tot een van de grootste bedreigingen van de stabiliteit van ontwikkelingslanden en de wereldvrede. Grote woorden maar niet geformuleerd dan na er zorgvuldig over nagedacht te hebben.

Wat is er aan de hand? Door de verbetering van infra-structuur, marktmechanismen (zoals veilingen in Nederland), kredietmogelijkheden, irrigatie, pachtwetten, en dergelijke, wordt de weg vrijgemaakt voor technologie als aanjager van landbouwontwikkeling. De effectiviteit van het landbouwkennissysteem, dat wil zeggen het geïntegreerd functioneren van onderzoek, voorlichting en benutters, wordt bepalend voor de snelheid waarmee de efficiency van de landbouwproductie toeneemt. Koplopers adopteren vernieuwingen snel en vangen een pionierswinst omdat zij bij

*) Prof. Dr. Ir. Röling is hoogleraar Voorlichtingskunde aan de Landbouwniversiteit Wageningen.

gangbare prijzen efficiënter gaan produceren. Spoedig volgen anderen hun voorbeeld en de totale produktie stijgt. Dan ontstaat een neerwaartse druk op de prijzen. De mensen die de technologie niet kunnen of willen overnemen zien hun inkomen achteruit gaan. Ondertussen zijn de koplopers alweer bezig met de volgende vernieuwing en vergroten dus weer hun marktaandeel.

De marginaliserende effecten van dit proces worden alleen maar versterkt als markten verzadigd raken, zoals dat thans bij ons het geval is en in vele ontwikkelingslanden snel het geval begint te worden. Het lijkt voorspelbaar dat de 280 miljoen bedrijfjes in de derde wereld die kleiner zijn dan één hectare uit de markt zullen verdwijnen en hoogstens nog zelfvoorzienend zullen kunnen voortbestaan. Als we uitgaan van zo'n zes personen per huishouden, gaat het om ongeveer 1,5 miljard mensen. Voor hen is geen alternatieve werkgelegenheid, en zij hebben geen enkele koopkracht en politieke weerstand.

Laat ik een voorbeeld geven hoe het proces werkt. In Zimbabwe, waar ik in 1986 een reis naar toe maakte, zijn de kleine boeren zeer innovatief gebleken. Want (relatief) kleine boer zijn valt zeker niet samen met conservatief zijn, ook al zijn er mensen die vinden dat goede boeren niet klein blijven, zodat kleine boeren dus geen goede boeren zijn. Ik ben het daar niet mee eens. Ook in Nederland blijken kleine boeren vaak zeer efficiënte ondernemers te zijn, maar de omstandigheden werken tegen.

In Zimbabwe hebben vele kleine boeren de nieuwe technologie van maïsproduktie aanvaard. Op een hectare produceren ze dan niet de traditionele 800 tot 1000 kilo, maar wel 5000 kilo maïs. Hier-van zijn 2000 kg nodig om kunstmest en zaaizaad te betalen en 2200 kg voor onderhoud van het gemiddelde gezin. Met één hectare kun je dus redden als kleine boer. Maar dat hangt helemaal af van de landbouwprijzen. Er is nu een maïsoverschot in Zimbabwe. Wil dat overschot worden weggewerkt dan moet het tegen internationale (vaak dump) prijzen verkocht worden. Dat kan Zimbabwe zich niet veroorloven. Dus moet de prijs die betaald wordt aan de boeren omlaag. Omdat nationale zelfvoorziening gehaald is, "kan" dat ook. Lagere prijzen betekenen dat de kleine boer meer kilo's op een hectare moeten produceren om quitte te blijven spelen. Bijvoorbeeld 6000. Dat wordt al een moeilijke zaak, vooral bij regenafhankelijke landbouw. Dus vallen de één-hectare-boeren af. Na een tijdje ook de boeren met twee hectare, enz. Het gaat dus om relatief kleine boeren.

Zolang het marktmechnisme in de landbouw vrij spel blijft krijgen en ondertussen in onderzoek en voorlichting geïnvesteerd blijft worden, gaat het aanjaagproces onverbiddeijk voort. Het lijkt een autonoom proces dat in de landbouw ingebouwd is en dat als het ware vanzelf voor efficiency-verbetering zorgt. Als je

maar produktieverhogende of kostenverlagende innovaties aan de koplopers blijft geven, zou je theoretisch kunnen verwachten dat het proces doorloopt tot de laatste paar overgebleven boeren, en ik denk dan aan Albert Heijn, Unilever en dergelijke, een kartel kunnen vormen en kunstmatig schaarste kunnen kweken. Het proces zou natuurlijk ook ophouden als de economisch efficiënte landbouwproduktie milieurampen veroorzaakt die de omstandigheden grondig veranderen, als wettelijke maatregelen genomen worden om in het marktmechanisme in te grijpen, of als het opraken van energiebronnen om een totaal andere structuur van de landbouw vraagt en de randvoorwaarden grondig verandert.

Ik leg de nadruk op het theoretische karakter van deze speculatie, want in allerlei landbouwsystemen is de "*peasant mode of production*" altijd in staat gebleken zich in stand te houden door allerlei handige sociale innovaties, of door het brengen van grote offers van individuele huishoudens. Zo zal het deeltijdbedrijf met lage investeringen en lange arbeidsuren vermoedelijk de voortdurende marginalisatie in de Nederlandse landbouw kunnen weerstaan, ook al vermindert het aantal bedrijven nog sterk. Bovendien kun je je afvragen in hoeverre er een rechtlijnig verband bestaat dus schaalvergroting en efficiency.

Maar op puur theoretische gronden lijkt het aanjaagproces het geloof te rechtvaardigen, dat het kleine bedrijf economisch geen toekomst heeft, tenzij in het aanjaagmechanisme wordt ingegrepen en er bewust via beleid overlevingsruimte wordt geschapen. Daar kunnen allerlei goede redenen voor zijn. Ik denk dan aan het behoud van kleinschalig landschap en natuurwaarden (bijvoorbeeld via de relatienota), aan werkgelegenheidsoverwegingen, aan het beheer van uit produktie genomen grond, aan het leefbaar houden van rurale gebieden, en aan het handhaven van een voldoende agrarische bevolking om de klap op te vangen en voedselproduktie te verzorgen in het geval het opraken van geëigende energiebronnen de grootschalige produktie op korte termijn onmogelijk maakt. Het kan natuurlijk ook zijn dat er mogelijkheden gevonden worden een aantal van de nu geëxternaliseerde kosten van de "efficiënte" landbouw, en ik denk dan aan werkloosheidsuitkeringen, milieu, leefbaarheid van rurale gebieden, uit te drukken als kosten van landbouwproduktie.

Wil men het kleine bedrijf behouden, dan gelden de volgende mogelijkheden:

1. Het afstemmen van de technologie op de omstandigheden van kleine boeren. Dit betekent in plaats van het normale koplopermechanisme, een veel "marktgerichtere" werkwijze van onderzoek en voorlichting. Deze is tot nu toe in de landbouw nauwelijks toegepast.
2. Mobiliseren, vormen, en organiseren van kleine boeren zodat ze in de politieke slag met grote boeren een vuist kunnen

maken. In Nederland zijn mijns inziens het Landbouwschap en de standsorganisaties, die er zogenaamd voor alle leden zijn, levensgevaarlijk voor het voortbestaan van het kleine bedrijf. Het is het belang van de toonaangevende leden dat de kleine boeren zo snel mogelijk verdwijnen. De marktruimte is het "limited good" en het gaat erom je marktaandeel te vergroten. Dat lijkt de enige mogelijkheid om in de toekomst te overleven. Bovendien wordt het in onze op export gerichte landbouw als landbouwbelang gezien dat de hele landbouw zo efficiënt (en concurrerend) mogelijk produceert en in dat beeld (zo vindt men in landbouwkringen) hoort het kleinbedrijf niet thuis. "Een goede boer blijft niet een kleine boer".

3. Boeren in deeltijd. Het kleine bedrijf kan economisch blijven voortbestaan als er bewust ruimte wordt geschapen voor het verkrijgen van neveninkomsten. Het landbouwdeel van het huishouden kan dan sterk gericht worden op zelfvoorziening, of op speciale markten. Dit vereist dus dat grote boeren een stuk van het schaarse goed afstaan aan de parttimers. Dit zal dus wel niet gebeuren, maar het is wel een oplossing.
4. Het betalen van kleine boeren om als museumoppasser op te treden (natuur- of landschappelijke waarden).
5. Inkomenstoelagen in plaats van uitkeringen aan werklozen, vermoedelijk nationaal economisch gezien goedkoper maar voor grote boeren moeilijk te verteren. Ondertussen doen de Duitsers het wel.
6. Stopzetten van alle landbouwkundig onderzoek en voorlichting om het aanjaagmechanisme af te remmen. Dit werkt prijsverhogend, maar dat krijgen we toch als straks alleen Albert Heijn en Unilever over zijn. Het houdt natuurlijk ook in dat wij met de voorlichtingskunde snel moeten omscholen naar andere sectoren.

Dit is mijns inziens het kader waarin we moeten denken. Ik ga hier ook vanuit als ik nu nog wat opmerkingen maak over informatietechnologie.

In de eerste plaats betekent het kader dat, ceteris paribus, informatietechnologie een negatief effect op kleine boeren zal hebben. Als het Landbouwschap en het ministerie allebei nadruk leggen op het feit dat informatietechnologie breed toegankelijk moet zijn, praten ze mijns inziens voor het politieke effect. Iedereen weet dat het zo niet zal gaan. Sterker: ik heb al stemmen gehoord die de angst uitspreken dat informatietechnologie besluitvorming voor ieder zo makkelijk zou maken dat er geen discriminatie meer zou optreden tussen de betere en de minder goede ondernemers.

Informatietechnologie doet gewoon mee in het aanjaagmechanisme. Informatietechnologie verkeert nog in een eerste pioniersstadium. Op het ogenblik is de ontwikkeling ervan nog niet erg marktgericht. Maar ook als dat wel het geval is, zal die technologie een aanpassing vragen van de ondernemer. Die aanpassing kan

gering gemaakt worden als men zich inspant om de technologie af te stemmen op de behoeften en mogelijkheden van verschillende homogene categorieën bedrijven. Dat is echter geen bestaande traditie binnen landbouw. Men stemt op zijn hoogst af op de situatie binnen de bedrijven van koplopers omdat die meepraten bij de technologieontwikkeling, ja zelf al systemen ontwikkelen.

De technologie blijft aanpassingen van bedrijf en ondernemer vragen. Ik denk daarbij vooral aan scholing, en investering in tijd (registreren van gegevens, het anders opzetten van het productieproces, en dergelijke). Dit dus afgezien van de eenmalige investering in hardware en software die natuurlijk beter kan naarmate er minder per SBE geïnvesteerd hoeft te worden.

Bij ongewijzigd beleid zal dus de betere informatievoorziening, bijvoorbeeld ten aanzien van marktontwikkelingen, nieuwe technologie, goedkopere mogelijkheden, en dergelijke vooral ten goede komen aan de koplopers die daarmee een groter marktaandeel verwerven. De informatietechnologie zal voor hen ook een betere integratie van het landbouwbedrijf in de hele produktiekolom meebrengen. Aanvoer en afvoer gaan efficiënter en geplander. Daar kan de ondernemer een prijsvoordeel door behalen en ook zijn marktaandeel vergroten omdat toeleveranciers en verwerkers graag geautomatiseerd zaken zullen doen.

Al met al geen nieuws. Een en ander is niet interessant, want het is meer van hetzelfde. Wat wel interessant is, is om na te gaan wat er mogelijk is met informatietechnologie als je uitgaat van een bewuste poging om die informatietechnologie in te zetten voor het verbeteren van de relatieve positie van kleine boeren. Ik denk daarbij aan de volgende mogelijkheden:

- afstemming op problemen van kleine boeren;
- netwerkvorming;
- groeipad ontwikkeling.

Bij de bespreking van deze mogelijkheden maak ik dankbaar gebruik van een aantal ideeën van Koen Blokker, de medewerker van de Vakgroep Voorlichtingskunde die zich tot nu toe vooral met informatietechnologie heeft bezig gehouden.

1. Afstemming

Een van de voordelen van informatietechnologie is dat het mogelijk is om een aantal voordelen van massamedia te koppelen aan die van op de individuele omstandigheden afgestemde informatie. Via menu selectie kan een gebruiker snel en efficiënt op hem afgestemde informatie ontvangen, zonder dat dit dure interpersoonlijke voorlichting vergt. Dit levert mogelijkheden juist voor informatievoorziening van kleine boeren, die geen aantrekkelijke propositie zijn voor onze geprivatiseerde voorlichters die toch vooral per SBE betaald krijgen.

Kleine boeren hebben hun eigen problemen en mogelijkheden. Ze kunnen zich met hun geringe omvang en investeringsmogelijkhe-

den bepaalde schaalvergrotingen niet veroorloven. Vanuit nationaal economisch oogpunt zijn ze dus inefficiënt, want ze kunnen per eenheid produkt de kosten niet verder omlaag krijgen dan een bepaalde grens. Aan de andere kant kunnen zij een kapitaalextensieve vorm van produktie bedrijven die hen in staat stelt om allerlei kapitaalskosten te vermijden. Op die wijze kunnen ze dus heel efficiënt zijn ... tot een bepaalde hoogte. Laten we aannemen dat het politiek aantrekkelijk is om de benodigde beleidsruimte te scheppen zodat met lage investeringslandbouw een inkomen te halen valt. Dan wordt dus het probleem hoe je de informatietechnologie afstemt op het kleine bedrijf.

Hier is natuurlijk heel zorgvuldig "marktonderzoek" voor nodig. Het gaat er immers om de sterke kanten van verschillende categorieën kleine bedrijven in kaart te brengen en daar de informatie op af te stemmen. Het gaat dan, bijvoorbeeld in het geval van data bases, om het aanleveren van informatie over het verhogen van de efficiëntie zonder dat dit hoge investeringen vraagt.

Juist door gebruik te maken van de mogelijkheden die informatietechnologie biedt, kan informatie worden geleverd die hindernissen die opgeworpen worden door onvoldoende scholing, onvoldoende verbale vaardigheid en dergelijke, overwint.

Informatietechnologie kan de handicap van kleine boeren ten aanzien van tijd en vaardigheid voor het opsporen van de juiste informatie en het tijdig nemen van belangrijke besluiten, in zekere zin opheffen. Denk bijvoorbeeld alleen al aan het kiezen van goedkope en toch goede alternatieven. Daarnaast kan men juist door informatietechnologie ook nieuwe mogelijkheden scheppen om kleine bedrijven mee te laten draaien in het grootschalige gebeuren. Zo lijkt het via geautomatiseerde informatiesystemen mogelijk kleine hoeveelheden produkt met behoud van identiteit van de verschillende toeleverars, toch qua produktie te synchroniseren, in grotere eenheden te transporteren, af te zetten, en te verwerken. Ik vind de fruitveiling hiervan een mooi voorbeeld.

2. Netwerkvorming

De informatietechnologie stelt boeren in staat snel en efficiënt met elkaar te communiceren, ervaringen uit te wisselen, berichten door te geven, en dergelijke. Kleine boeren vormen zeker geen homogene categorie. Maar er zijn zeker categorieën in te onderscheiden, die dezelfde problemen hebben, bijvoorbeeld in aanmerking komen voor een bepaalde steun of een bepaald stuk technologie. Het stimuleren dat dergelijke netwerken van boeren met dezelfde omstandigheden ontstaan, kan juist voor kleine boeren, die minder kunnen profiteren van het op grootschalige boeren afgestemde landbouwkundig onderzoek van overheid en bedrijfsleven, veel bijdragen aan het vinden van aangepaste technologieën, het

identificeren van marktmogelijkheden, het aanboren van subsidies het aanwenden van eigen vindingrijkeheid en dergelijke. Daarnaast kan een dergelijke netwerkvorming bijdragen aan het vermogen van kleine boeren om een vuist te maken in de omgang met het beleid en met de standsorganisaties. Sterker, het wordt gemakkelijker gemeenschappelijke belangen op te sporen en zich daaromheen te organiseren.

3. Groeipad ontwikkeling

Het kost ongeveer vier jaar om een kleine boer in Zimbabwe van 800 kg maïs per hectare per jaar tot 5000 kg te brengen. Dat gaat stap voor stap. Men moet bijvoorbeeld eerst bepaalde managementkwaliteiten ontwikkelen en teeltmethoden leren voordat het zinvol wordt duur zaaigoed te gebruiken en kunstmest te gaan strooien. Het gaat dus om een soort curriculum. Blokker heeft deze gedachte toegepast op het invoeren van computers in de landbouw en daarbij gesproken van een "groeipad". Hierbij gaat het om een gefaseerde toediening van informatietechnologie, bijvoorbeeld beginnen met een eenvoudige centrale faciliteit voor het verschaffen van nuttige informatie (denk bijvoorbeeld aan teletext). Daarna iets dergelijks met interactiemogelijkheid, bijvoorbeeld via viditel, waardoor veel gericht gebruik van databanken, expertsystems en netwerken mogelijk wordt; en tenslotte de eigen PC, eventueel aangesloten op een centrale computer, waarop men allerlei zeer sterk gepersonaliseerde decision support programma's voor bedrijfs- en procesbesturing kan plaatsen.

Het laat geen twijfel dat juist het gebruik van informatietechnologie op kleine bedrijven veel aandacht zal vragen voor zorgvuldige groeipadontwikkeling, niet alleen via de technologie en de systemen, maar juist ook via scholing en curriculumontwikkeling.

Boer en agribusiness

J.J. de Vlieger *)

Marktgericht produceren is in. Ook kleine boeren zullen zich meer op de markt moeten richten. De vraag is: kunnen ze dat? Dit gegeven hun huidige inkomenspositie en produktieomvang. Wat zijn daarbij hun kansen op voortbestaan (continuïteit) en met welke bedreigende factoren krijgen ze te maken? Bij de beantwoording van deze vragen zal ook aandacht worden besteed aan de mogelijkheden om door samenwerking of beleidsmaatregelen de zwakke positie van kleine boeren te verbeteren.

Alvorens op deze vragen in te gaan, zal eerst worden nagegaan welke ontwikkelingen kunnen worden verwacht met betrekking tot de omvang en samenstelling van de markt en met betrekking tot de produktiekolom. Daarna wordt teruggekeken op de gevolgen voor kleine bedrijven van deze ontwikkelingen. De kansen en bedreigingen die een gevolg zijn van technische ontwikkelingen laat ik buiten beschouwing.

De omvang van de markt

Binnen de EEG zal de vraag in beperkte mate, dat wil zeggen met ongeveer 0,5% per jaar, toenemen. Deze groei wordt veroorzaakt door een toename van de bevolking met 0,2% per jaar en de te verwachten toename van het inkomen. Voor Nederland zijn de vooruitzichten echter minder rooskleurig, omdat:

- in Duitsland, onze grootste afnemer, de bevolking afneemt;
- de bevolkingsgroei zich vooral voordoet in Zuid-Europa, waar door een ander consumptiepatroon een aantal belangrijke Nederlandse produkten (melk en aardappelen) minder gevraagd worden.

Buiten de EG zien we dat er in de zich industrialiserende landen (Korea, Taiwan) ruimte ontstaat voor een luxer consumptiepatroon met meer dierlijke produkten (inclusief mengvoer), verse groenten en fruit. De groeiende behoefte zal voor een deel via importen worden gedekt.

In de landen met een lager ontwikkelingsniveau zal de afzet van agrarische produkten vooral in de vorm van noodhulp plaats vinden. Gezien hun deviezensituatie geven deze landen de voorkeur aan import van produktiemiddelen en kennis.

De conclusie moet dus zijn, dat ook buiten de EG de mogelijkheden voor vergroting van de afzet gering zijn.

*) Ir. de Vlieger is als wetenschappelijk onderzoeker werkzaam op de afdeling Structuuronderzoek van het Landbouw-Economisch Instituut (LEI).

Marktsegmenten

a. Grondstoffen

Reeds nu wordt 60% van de in Nederland afgezette agrarische produkten verwerkt. Dit aandeel zal door de behoefte aan convenience-produkten (verder voorbereide produkten) en door een mogelijk agrificatieproces (het benutten van agrarische grondstoffen ten behoeve van de chemische industrie) verder toenemen. Vooral bij agrificatie is de kostprijs, naast de kwaliteit, van groot belang. Geconcentreerd moet namelijk worden met petrochemische grondstoffen. Daarbij komt nog, dat grondstoffen in het algemeen gemakkelijker onderling substitueerbaar zijn dan consumentenprodukten. Door de nadruk op de kostprijs biedt de produktie voor de chemische industrie de kleine bedrijven zeer waarschijnlijk weinig kansen.

b. Consumenten

De consument wordt welvarender. Het gemiddelde opleidingsniveau stijgt en ook het aantal tweeverdieners. Hierdoor neemt de vraag naar kwaliteitsprodukten en verder bereide en verwerkte produkten toe. Voor de consument zijn belangrijke kwaliteitsaspecten de smakelijkheid (genot) en het gezond zijn van het voedsel. Dit laatste leidt ertoe, dat de consument steeds meer belang hecht aan de wijze van produceren, bijvoorbeeld aan de huisvesting, de verzorging en het welzijn van dieren.

De hogere welvaart maakt het de consument steeds meer mogelijk in zijn koop- en consumptiegedrag rekening te houden met meer psychologische aspecten, als zelfverwerkelijking en imago. Men wil door middel van zijn gedrag een bepaald beeld van zichzelf oproepen. Gedacht kan daarbij onder andere worden aan "Yuppies" (Young Urban Professionals), "Dinks" (Double Income, No Kids) en "Whops" (Wealthy Older People). De markt gaat door deze individualiseringstendens een steeds versnipperder beeld vertonen. Hierdoor hebben bulkproduktie en bulkafzet (in het verleden Nederlands grootste kracht) steeds minder kans.

Produktiekolom

a. Coördinatie

De grotere aandacht bij consument en industriële verwerker voor de kwaliteit van het produkt en de toenemende versnippering van de consumentenmarkt maakt het noodzakelijk in een vroeg stadium de produktie te richten op de eisen van de specifieke markt waarvoor zij bestemd is. Dit is slechts mogelijk als de actuele en te verwachten situatie op de verschillende (deel)markten bekend is. Bij voorkeur moet deze informatie permanent beschikbaar zijn (marktinformatiesystemen). Verder zullen door de eisen aan de kwaliteit en de versnippering van de markt de prijskwaliteitschema's (classificatieschema's) verfijnder en belangrijker worden, de contracten nog in betekenis kunnen toenemen en de betekenis van Integrale Ketenbewaking (IKB) groter worden.

b. Leiderschap

Door hun kennis van de markt en hun grote mate van concentratie wordt de machtspositie van de detaillisten groter. Zij gaan in toenemende mate bepalen aan welke eisen de produkten moeten voldoen. Zo speelde bijvoorbeeld Albert Heijn een belangrijke rol bij de toename van de afzet van scharreleieren. Een topman van hetzelfde concern voorspelde onlangs, dat in verband met de door de consument verlangde garanties met betrekking tot de kwaliteit van vlees, de detaillist binnen vijf jaar genoodzaakt zal zijn aan de aan hem leverende agrariërs voorschriften te geven omtrent de samenstelling van het veevoer. Een ander gevolg van de groeiende betekenis van de detailhandel heeft te maken met de concurrentiestrijd in deze branche. Hierdoor hebben de detaillisten behoefte aan nieuwe produkten geschikt om zich in de markt van anderen te onderscheiden, dat wil zeggen te profileren. Dit betekent een zwaarder accent op de produktontwikkeling. Bovendien wordt de gemiddelde levensduur van levensmiddelen steeds korter. Uit een Amerikaans onderzoek blijkt de levensduur van deze produkten gedaald te zijn van 20 jaar in 1934 tot vijf jaar in 1984. Produktontwikkeling is dan ook een must.

Positie boer

In het algemeen kan de agrariër via zijn aan- en verkoopbeleid inspelen op de markt. Via "out of season produktie" kan hij gebruik maken van het seizoenspatroon in de prijzen. Door het tijdstip van aan- en verkoop te variëren, benut hij korte termijn prijsfluctuaties. Ook kan hij extra opbrengsten krijgen door het afzetkanaal te verkorten (direct aan consument afzetten), kan hij door zijn bestelfrequentie inspelen op bestaande prijskortingssystemen en kan hij door de prijs en de kwaliteit van de goederen onderling te vergelijken de voor hem beste keuze maken. Een voorwaarde hierbij is, dat de gewenste informatie beschikbaar is en dat de kosten daarvan niet hoger zijn dan de te behalen voordelen. De zorg voor goede en goedkope marktinformatie lijkt gezien de relatie informatie en economische macht, vooral een gezamenlijke taak voor overheid, organisaties, coöperaties en producentengroeperingen. Nieuwe vormen van belangenbehartiging en samenwerking, bijvoorbeeld ten aanzien van computerprogramma's en informatienetten, zijn daarbij niet uitgesloten.

Kijken we nu naar de kleine bedrijven, dan is voor hen van belang hoe ze hun opbrengend vermogen en daarmee de kans op voortbestaan kunnen verhogen. Daarvoor is het nodig, dat ze zich richten op die produkten en marktsegmenten die een kleinere schaal kennen, dan wel het mogelijk maken hun sterkere punten, bijvoorbeeld de mogelijkheid extra zorg aan het produktieproces te besteden, uit te buiten. Vanuit de markt liggen er dan met name kansen in:

- het integreren van functies, onder meer zelf kaas maken,

- direct aan consumenten verkopen, voorberekingen ten behoeve van industrie of handel (sorteren) uitvoeren;
- het produceren van specialiteiten, die een hogere prijs toelaten, bijvoorbeeld alternatieve produkten zoals biologisch-dynamisch geteelde produkten, scharreleieren en scharrelvarkens. Voor deze markt is onderzoek naar de mogelijkheden voor een efficiëntere distributie met behoud van de garanties ten aanzien van de kwaliteit van wezenlijk belang. Maar men zou ook kunnen denken aan de produktie van bijvoorbeeld varkens met voer waarin geen graanvervangers zijn opgenomen. Deze dieren zouden in overleg met een slager kunnen worden verwerkt tot een aantal ambachtelijke kwaliteitsprodukten, die onder de naam "Gouden Eeuw vlees" worden verkocht;
- het beloond krijgen van de produktie van natuur en landschap uit publieke middelen (bijvoorbeeld beheersovereenkomsten voor het onderhoud van houtwallen) of op private wijze (betalende recreanten zoals kampeerders). Door op deze wijze het totale agrarische inkomen te vergroten is er immers ruimte voor een groter aantal boeren.

Naast deze kansen zijn er voor de kleine bedrijven ook een aantal bedreigingen.

Marktgericht produceren betekent vaak meer onzekerheden (de betekenis van de garantieprijzen daalt immers) en dus grotere risico's. Dit is voor de kleine bedrijven gezien hun inkomenssituatie een handicap. Men kan zich vaak nauwelijks risico's veroorloven. Om voor hen de risico's te beperken zijn informatie en voorlichting inmisbaar.

Toeslagen en kortingen kunnen ook relatief kleine bedrijven al ontvangen. Via het bestelpatroon kan men daar ook voor zorgen. Krijgt men eenmaal toeslagen en kortingen dan is het effect op de prijs van een verdere schaalvergroting beperkt. Bovendien moet bedacht worden, dat naast het al dan niet krijgen van toeslagen en kortingen ook de basisprijs van belang is. Dit neemt niet weg, dat door de mogelijke cumulatie van allerlei toeslagen en kortingen het nadeel voor kleine bedrijven groot kan zijn. Dit betekent niet dat de kortingen en toeslagen, die vooral een middel van de toeleverende en afnemende bedrijven in hun onderlinge concurrentiestrijd zijn, een reden tot schaalvergroting in de landbouw nemen. Ze zijn er eerder een gevolg van. Toeslagen en kortingen maken echter het onderling vergelijken van prijzen niet gemakkelijker. Het verbeteren van de marktinformatie op dit punt is dan ook gewenst.

De eindconclusie moet zijn, dat de markt de kleine bedrijven een aantal kansen op voortbestaan biedt, mits ze zich niet richten op hetzelfde marktsegment als de grotere. Dat wil zeggen zich bewust zijn van hun zwakke en sterke punten. Door het geven van inzicht in de markt, door voorlichting gericht op het verminderen van de onzekerheden door overheid en organisaties, en door samen-

werking van boeren, zijn voor de kleine bedrijven de kansen te vergroten. Gezien de huidige ontwikkelingen en de grote betekenis van de kostprijs, mag echter niet verwacht worden, dat de meeste kleine bedrijven zich zullen kunnen handhaven.

Literatuur

Akkerman, J.,
Kwantumregelingen kosten kleine boer geld,
Boerderij, 16 juli 1986, 28-29.

Gaski, J.F.,
Interrelations among a channel entity's power sources: impact of the exercise of reward and coercion on expert, referent and legitimate power sources,
Journal of marketing research, februari 1986, 62-77.

Gerards, J.,
Maak de slachtvarkensprijzen vergelijkbaar,
Boerderij, 22 januari 1986, 23-25 VA.

Hanf, C. en R. Kuehl,
Possibilities and limits of individual marketing on family farm firms,
European review of agricultural economics, 1986, 149-167.

Perloff, J.M. en G.C. Rausser,
The effect of asymmetrically held information and market power in agricultural markets,
American journal of agricultural economics, mei 1983, 366-372.

Schogt, J.C.M. en W.J. Beek (red.),
De toekomst van onze voedingsmiddelenindustrie,
Amsterdam, Elsevier, 1985, Toekomstbeeld der techniek no. 41.

Spitters, P.J.A.,
De relatie tussen bedrijfsgrootte en betaalde voerprijzen in de slachtkuikenhouderij,
Den Haag, LEI, 1980, Inlichting 171.

Visser, E.,
Lifestyles als instrument voor vernieuwing,
Tijdschrift voor marketing, november 1986, 14-21.

Vlieger, J.J. de en G.C. de Graaff,
Kortingen en toeslagen in de intensieve veehouderij,
Den Haag, LEI, 1978, Inlichting no. 167.

De sociale aspecten van het kleine gezinsbedrijf

U. Ph. Blom *)

Ten aanzien van de toekomst van kleine bedrijven zijn twee vragen van belang 1):

1. Wat gebeurt er met de huidige kleine bedrijven: worden ze opgeheven, gaan ze klein door, of worden ze vergroot?
2. Komen er naast de kleine bedrijven die er nu zijn nog nieuwe bij?

Ik ga kort in op de tweede vraag. De eerste vraag komt daar-
na langer aan de orde.

Komen er nieuwe kleine bedrijven?

Afgezien van de "afbouwers" en de "starters" zullen er al-
tijd kleine bedrijven blijven. Klein is immers een relatief be-
grip, de middelgrote van nu zijn de kleine bedrijven van morgen.
Of op deze "nieuwe" kleine bedrijven het inkomen uit het bedrijf
voldoende zal zijn hangt af van de levensstandaard die er dan is,
maar vooral ook van de richting waarin de landbouw zich gaat ont-
wikkelen.

Gaat de landbouw in de richting van een steeds verdere
schaalvergroting, of maakt hij onder druk van de overproduktie
een pas op de plaats? De sprekers van vanmorgen zijn allen ervan
overtuigd, dat bij ongewijzigd beleid een steeds verdere schaal-
vergroting niet tegen te houden is. Die mening gaven zij vooral
naar aanleiding van de technologische ontwikkelingen en de auto-
matisering. Schaalvergroting ligt ook voor de hand op basis van
meer interne redenen, zoals de gezinsfase en de arbeidsbezetting
binnen het gezinsbedrijf. Het vervolg van het verhaal zal dit
duidelijk maken.

Daarmee kom ik bij de vraag wat er gebeurt met de huidige
kleine bedrijven. Het antwoord hangt af van de termijn die beke-
ken wordt.

Voortzetting van kleine bedrijven op kortere termijn

Kleine bedrijven worden vaak nog jaren voortgezet, ook al is
er naar bedrijfseconomische maatstaven onvoldoende beloning voor
de ingezette produktiefactoren. Dit te verklaren: boer zijn is
niet alleen een beroep, maar ook een manier van leven. Boer of
boerin zijn betekent: vrij wonen op het platteland, vaak binnen

- *) Drs. Blom is als wetenschappelijk onderzoekster verbonden
aan de afdeling Structuuronderzoek van het Landbouw-Econo-
misch Instituut.
- 1) Onder "klein bedrijf" wordt verstaan: een bedrijf met een
klein produktievermogen. In het algemeen zullen deze bedrij-
ven ook een klein inkomen uit het bedrijf halen.

een plattelandsgemeenschap waar de familie al generaties lang woont. Het betekent ook: werken voor en in een gezinsbedrijf. Een kenmerk van een gezinsbedrijf is, dat een belangrijk deel van de arbeid voor het bedrijf geleverd wordt vanuit het gezin, vanuit de familie. Dat levert het gezinsbedrijf een aantal voordelen, onder meer dat het arbeidsaanbod "flexibel" is (De Hoogh, 1967; Strijker, 1983). In piektijden helpen meer gezinsleden en familieleden mee en wordt vaak ook langer gewerkt. Een ander kenmerk van een gezinsbedrijf is dat een belangrijk deel van het vermogen verkregen is via schenkingen van de familie en leningen onder zachte voorwaarden (Wijnen, 1987: 19). Ook hier heeft een gezinsbedrijf voordelen, waardoor het minder snel failliet gaat dan bedrijven die volledig van de bank moeten lenen. Boeregezinnen hebben bovendien een levensstijl van hard werken en sober leven (CBS, Budgetonderzoek 1982/1983). Men heeft daarnaast een hoge waardering voor het eigen baas zijn en vooral voor het boer zijn en blijven (Spierings, 1974: 20; Hofstee, 1985: 112). De kenmerken van het gezinsbedrijf en de levenswijze van boeren, zijn niet allemaal exclusief voor kleine boeren. Wel vormen ze een verklaring voor het feit, dat kleine bedrijven worden voortgezet.

Opheffing van het bedrijf betekent meestal het opgeven van het eigen baas zijn, men moet een baan vinden. Dat kan betekenen dat men ver moet reizen naar het werk of zelfs verhuizen. Voor de meeste boeren in Nederland is dit geen reëel alternatief.

Voortzetting op langere termijn

Het beslissende punt voor de voortzetting op langere termijn ligt echter bij de generatiewisseling, bij de opvolging door de jonge generatie. Een kenmerk van de agrarische gezinsbedrijven is dat vrijwel altijd binnen de familie overgenomen wordt, meestal een opvolging van vader op zoon. Als nieuwkomer starten is met de hoge kosten die daarmee gepaard gaan bijna onmogelijk.

Ten aanzien van de moeilijkheden rond de generatiewisseling springen twee zaken in het oog: het opvolgingsprobleem en het inkomensvraagstuk.

Op kleine bedrijven is het percentage opvolgers laag. Op veel kleine bedrijven zijn er geen kinderen, bijvoorbeeld daar waar het bedrijfshoofd ongehuwd is (Wijnen, 1987: 23). Op de bedrijven waar wel kinderen zijn, wil vaak geen van de kinderen overnemen. Ook wordt er door mogelijke opvolgers getwijfeld over de overname. De continuering van het bedrijf op langere termijn loopt zo gevaar. Dat er weinig opvolgers zijn hangt samen met het tweede probleem, het inkomensprobleem.

Als een zoon of dochter het bedrijf wil overnemen moet er perspectief zijn op langere termijn, in verband met de kosten van de overname. Er moet gespaard zijn om de onttrekking van vermogen uit het bedrijf voor de oudere generatie en de niet-opvolgende broers en zusters mogelijk te maken (De Veer, 1977: 13). Vooral op kleine bedrijven is er vaak te weinig inkomen om te investeren

en te sparen (Wijnen, 1987: 71). Het probleem, dat het inkomen klein is, is acuut, wanneer er inkomsten nodig zijn voor twee gezinnen, dus wanneer de zoon getrouwd is.

Wat zijn de oplossingswegen voor de problemen rond de overname? Ik noem een aantal "oplossingen" die zichtbaar zijn in de statistieken. Ten eerste zijn er op kleine bedrijven verhoudingsgewijs weinig meewerkende zonen; veel zonen verdienen voor de overname een tijd lang een inkomen buiten het bedrijf (Spierings en Wolsink, 1986: 21). Ten tweede werkt van de echtgenotes op kleine bedrijven een groter percentage buitenshuis dan op andere bedrijven 1). Ook wordt de periode, dat er twee inkomens voor twee gezinnen nodig zijn verkleind. Zo wordt er gemiddeld op oudere leeftijd overgenomen dan op grotere bedrijven, en neemt vaker een jongere zoon, of zelfs een kleinzoon over (Spierings en Wolsink, 1986: 20). Bovendien zijn veel bedrijfshoofden op kleine bedrijven ongehuwd, ze trouwen laat of niet. Ik noem hier twee mogelijke verklaringen voor dit verschijnsel. De eerste verklaring is dat boerenzonen op kleine bedrijven moeite hebben met het vinden van een vrouw die met hen wil trouwen. In de Nederlandse situatie klinkt u dit misschien enigszins vreemd in de oren, in de Spaanse berggebieden is dit probleem echter groot. Veel dorpen daar worden overwegend bevolkt door vrijgezellen en oudere echtparen. Meisjes zijn er duidelijk over, dat een boerenzoon van de kleine bedrijven in de bergen niet in aanmerking komt als huwelijkspartner (Blom, 1986). Hier in Nederland zullen meisjes dat misschien niet zo duidelijk laten blijken. Wellicht is echter ook een andere verklaring voor het grote aantal ongehuwden op kleine bedrijven van toepassing, namelijk deze: voor ongehuwde bedrijfshoofden is de noodzaak van vergroting minder sterk aanwezig geweest. Zij zijn misschien daardoor in de categorie kleine bedrijven blijven zitten.

Voortzetting na de overname

Tot zover sprak ik over de moeilijkheden rond de overname. Ook na de overname blijft het inkomensprobleem echter groot. Wat zijn er voor hen, die toch een klein bedrijf hebben overgenomen, voor mogelijkheden om de inkomsten te vergroten? Wat te doen? Het bedrijf vergroten, of de neveninkomsten vergroten? Het vergroten van het produktievermogen van het agrarisch bedrijf is de laatste

- 1) Uit een enquête van Wijnen onder de kleine boeren blijkt dat in meer dan 6% van de huishoudens de echtgenote buitenshuis werkt. Wanneer in aanmerking genomen wordt dat 21% van zijn respondenten ongehuwd is, dan is dat meer dan in de meer integrale enquête van Loeffen, ook bij controle op leeftijd (Wijnen, 1987: 23 en Loeffen, 1984: 131).

jaren alleen maar moeilijker geworden 1). In bepaalde takken, bijvoorbeeld de opengrondstuinbouw, zijn er nog perspectieven. In de meeste andere takken zijn de vooruitzichten voor kleine bedrijven slecht.

Wil men toch het bedrijf voortzetten, dan rest voor veel boeren en boerinnen op kleine bedrijven niets anders dan vergroting van de inkomsten van buiten het bedrijf of van niet-agrarische activiteiten binnen het bedrijf. In het algemeen kan gezegd worden, dat de mogelijkheden voor neveninkomsten zijn toegenomen. Bijvoorbeeld in de recreatie (kamperen bij de boer, maneges) of verkoop van produkten aan huis (Kamphuis, 1985). Regionaal zijn er echter grote verschillen, samenhangend met de nabijheid van grote steden en met de toeristische mogelijkheden van een gebied. Ook de werkgelegenheid binnen en buiten de landbouw is plaatselijk zeer verschillend. Wel kan in het algemeen gezegd worden dat het aantal banen in deeltijd is toegenomen, hetgeen de combinatie van een baan met een agrarisch bedrijf makkelijker maakt.

Een factor die hierbij ook genoemd moet worden is de arbeidsverdeling tussen de echtgenoten. Deze is langzamerhand aan het veranderen. Steeds meer boeren- en tuindersvrouwen hebben een eigen beroep geleerd. Ze blijven langer in loondienst werken, vaak tot aan het eerste kind. Bovendien neemt het gemiddelde aantal kinderen per gezin af (Loeffen, 1984: 32 en 36). Een vrouw kan daardoor eerder weer buitenshuis gaan werken, of meer uren werken in het agrarisch bedrijf. De mogelijkheden om de arbeid in en buiten het bedrijf in te zetten worden zo groter. Ik noem wat voorbeelden:

- man werkt buitenshuis, vrouw en man doen samen het agrarisch bedrijf;
- vrouw werkt buitenshuis, man doet het bedrijf met behulp van zijn vrouw;
- man en vrouw werken buitenshuis, man doet het bedrijf met behulp van zijn moeder.

De conclusie uit alles wat gezegd is, is, dat er een grotere variatie zal komen in verschijningsvormen van het kleine bedrijf.

Het kleine bedrijf in de toekomst

Zoals gezegd zullen naar verhouding steeds meer kleine bedrijven afhankelijk worden van inkomsten buiten de landbouw. De situatie gaat dan lijken op die in Duitsland. Voorwaarde voor deze ontwikkeling is wel, dat het beleid de mogelijkheid tot het voortzetten als nevenbedrijf openhoudt en het kleine boeren niet

- 1) In de tachtigerjaren lukte het nog slechts incidenteel om door te schieten van klein naar veel groter. Een aantal bedrijven met continueringsmogelijkheden is van 1977 tot 1982 gevolgd. Slechts weinig bedrijven hadden in die periode meer dan 10 sbe vergroot, ongeveer evenveel als er verkleind hadden. Degene die vergroot hadden deden dat vooral in de opengrondstuinbouw (LEI-mutatieonderzoek).

te moeilijk maakt het bedrijf als een soort nevenbedrijf voort te zetten.

De vraag rijst, wat er nog meer voor de toekomst te verwachten is. Op grond van de meest recente opvolgingscijfers, die uit 1984, kan verondersteld worden dat hoogstens een kwart van de huidige kleine hoofdberoepsbedrijven op de langere duur zal worden voortgezet 1). Dit zal met de huidige vooruitzichten in de landbouw eerder minder worden dan meer. Het aantal potentiële opvolgers zal waarschijnlijk verder dalen. Een sterke daling van het aantal leerlingen in de laagste klassen van het Lager Agrarisch Onderwijs wijst in deze richting. Tegelijkertijd met het dalen van het aantal leerlingen stijgt namelijk het percentage kinderen van niet-agrarische afkomst op deze scholen (Directie Landbouwonderwijs, 1987). Ook zullen de jongeren, die een klein bedrijf willen overnemen er vaker in een later stadium van afzien of worden ze na de overname gedwongen te stoppen met het bedrijf.

Van de huidige kleine bedrijven zal dus op de langere duur het grootste gedeelte verdwijnen. Dit is op zich niet dramatisch, wanneer boer zijn als beroep wordt beschouwd. Tenslotte is het in andere beroepsgroepen eerder uitzondering dan regel dat een zoon het beroep kiest van zijn vader. Het betekent wel, dat bepaalde levensstijlen langzaam zullen verdwijnen. Niet alleen verdwijnen veel kleine bedrijven, de bedrijven die overblijven zien er anders uit: naar verhouding worden steeds meer kleine bedrijven afhankelijk van inkomsten buiten de landbouw. Dit alles zal ontegenzeggelijk consequenties hebben voor de plattelandssamenleving zoals die er nu uit ziet.

Het lijkt mij een goed uitgangspunt voor vanmiddag, om met deze consequenties in gedachten, te discussiëren over alternatieven voor het beleid.

- 1) Een vergelijking van de opvolgingscijfers in 1980 en 1984 laat zien, dat er met name bij kleine bedrijven veel wisselingen zijn tussen de verschillende jaren. Toch geeft het opvolgingspercentage een goede indicatie van het aantal bedrijven dat op de langere duur wordt voortgezet, omdat de wisselingen grotendeels tegen elkaar wegvallen (LEI-mutatieonderzoek).

Literatuur

Blom, U.,
"La mujer es para la casa";
Veranderingen in de arbeids- en rolverdeling in een Spaans Pyre-
neeëndorp,
Leiden, 1986.

CBS,
Budgetonderzoek,
1982/83.

Directie Landbouwonderwijs (Ministerie van Landbouw en Visserij),
Landbouwonderwijs in beeld.
Ontwikkelingen in het landbouwonderwijs in 1985-1986,
Den Haag, 1987.

Hofstee, E.W.,
Sociale en economische ontwikkelingen in de plattelandssamenle-
ving,
De Lange, Zetvelder-van de Laan, Burema (red.), Huishouding,
Voorlichting en wetenschap,
Den Haag, 1985.

Hoogh, J. de,
Enkele beschouwingen over de economische organisatie van de land-
bouwproductie,
Amsterdam, Vrije Universiteit, 1967.

Kamphuis, B.,
Randverschijnselen? Nevenactiviteiten van boeren en tuinders in
de Haaglanden,
Den Haag, LEI, 1985, Publ.no. 2.175.

Kloprogge, J. en J. Post,
Wat gebeurt er met het bedrijf als er een zoon gaat meewerken?
Den Haag, LEI, 1976, Med. 158.

Loeffen, G.M.J.,
Boerinnen en tuindersvrouwen in Nederland,
Den Haag, LEI, 1984, Publ. No. 2.168.

Spierings, C.J.M.,
Boer blijven of van beroep veranderen,
Den Haag, LEI, 1974, Publ. No. 2.59.

Literatuur (vervolg)

Spierings, C.J.M. en G.H. Wolsink,
De opvolgers en hun bedrijven,
Den Haag, LEI, 1986, Med. 341.

Strijker, D.,
Van kleine boer naar gezinsbedrijf,
Landbouw en ontwikkeling,
Den Haag, 1983.

Veer, J. de,
Bedrijfsuitkomsten, inkomen en continuïteit in de landbouw,
Den Haag, 1977, LEI Jaarverslag.

Wijnen, C.J.M.,
Problemen en perspectieven van kleine land- en tuinbouwbedrijven,
Den Haag, LEI, 1987, Publ. No. 2.181.

Verslag van de discussie

J.H.A. Hillebrand en J. Luijt *)

A. INLEIDING TOT DE DISCUSSIE (door J. de Veer)

De Veer geeft in zijn inleiding getiteld "Beleidsopties voor overheid en georganiseerd bedrijfsleven" zijn visie op het verschijnsel "kleine bedrijven".

De bedrijfsgrootteverdeling

In de eerste plaats benadrukt hij het bestaan van een scheve bedrijfsgrootteverdeling in de landbouw. Een verdeling die als "lognormaal" kan worden getypeerd. Bedoelde verdeling lijkt star omdat er in de tijd weinig verandering in optreedt (hij verschuift slechts). Toch is ze dat niet. Op bedrijfsniveau gaan er veel veranderingen achter schuil: veel bedrijven groeien, andere verkleinen. De verdeling geeft echter al aan dat er altijd kleine bedrijven zullen zijn; klein is immers een relatief begrip.

Afgezien van de min of meer gelukkige omstandigheid dat een dergelijke verdeling het LEI duurzaam emplooi biedt - het structuuronderzoek zou zich anders tenslotte maar op één bedrijf hoeven te richten - dient het bestaan van een scheve bedrijfsgrootteverdeling enerzijds als gewoon en anderzijds als goed te worden ervaren. Gewoon omdat door onafhankelijk van elkaar werkende factoren dergelijke verdelingen ook in andere sectoren voorkomen en goed omdat daardoor de flexibiliteit van de sector wordt vergroot.

De Veer vraagt zich dan ook af of het gewenst is in de bestaande bedrijfsgrootteverdeling verandering aan te brengen door er bijvoorbeeld naar te streven het aantal kleine bedrijven te verminderen en de groei van grotere bedrijven te beperken. In de eerste plaats is de ruimte voor een dergelijk beleid beperkt en bovendien biedt het kleine bedrijf in vele gevallen een prima oplossing om het agrarisch beroep af te bouwen.

Prijs- en inkomensbeleid

Een prijsbeleid ten voordele van kleine of middenbedrijven is volgens De Veer moeilijk. Een globaal agrarisch markt- en prijsbeleid laat immers vooral de grotere bedrijven profiteren.

Stelling: handhaven van kleinere landbouwbedrijven is geen juist (en houdbaar) uitgangspunt voor het globale agrarische prijs- en inkomensbeleid.

*) Drs. Hillebrand en drs. Luijt zijn als wetenschappelijk onderzoeker werkzaam op de afdeling Structuuronderzoek van het Landbouw-Economisch Instituut.

Het globale inkomensbeleid is bovendien ook moeilijk toepasbaar op kleine bedrijven vanwege de heterogeniteit van deze groep. De omstandigheden van kleine bedrijven zijn sterk afhankelijk van bijzondere factoren zoals persoonlijke omstandigheden (inkomensaspiraties, aanvullende bronnen van inkomen, leeftijd, gezinssituatie, alternatieve beroepsmogelijkheden), bedrijfsomstandigheden en specialisaties op produktierichtingen en afzetkanalen waarin schaalvoordelen minder belangrijk zijn. Ook twijfelt De Veer aan de zeggingskracht van de fiscale inkomens: de in werkelijkheid behaalde inkomens zijn volgens hem minder verontrustend.

Stelling: specifieke inkomenssteun aan kleine landbouwbedrijven is gezien de grote verscheidenheid in inkomens- en bedrijfssituaties en wegens het gemis aan voldoende relevante en efficiënte toedelingscriteria moeilijk te verdedigen.

Schaalnadelen kleine bedrijven

Het voornaamste probleem van kleine bedrijven is dat deze duidelijke schaalnadelen te zien geven. Ze zijn in het nadeel bij de volledige en doelmatige benutting van de beschikbare arbeid (hetgeen nog wordt versterkt door de gezinscyclus), bij de toepassing van moderne bedrijfssystemen en de daarvoor benodigde uitrusting en bij de verwerving van kennis en informatie over produktietechniek, markt en regelingen van overheid en bedrijfsorganisaties.

Stelling: aan de technisch-economische schaalnadelen is weinig te verhelpen. Aan de achterstand bij de verwerving van kennis en informatie is slechts in beperkte mate iets te doen.

Belangenbehartiging kleine boeren

Kleine bedrijven hebben een zwakke positie in de georganiseerde belangenbehartiging. Het organiseren van bedrijfshoofden op kleine bedrijven is moeilijk omdat het een heterogene groep betreft, met sterk uiteenlopende persoons- en bedrijfsomstandigheden. Desondanks zou het beleid wat "vriendelijker" gemaakt kunnen worden voor kleine bedrijven, mede omdat regelingen als bijvoorbeeld de quota-regeling de neiging hebben nadelig uit te werken voor de groep kleine bedrijven.

Stelling: Zowel in het landbouwbeleid als op algemene beleidsterreinen (fiscaal, sociaal, milieu, natuur, werkgelegenheid) kan meer rekening worden gehouden met de belangen van en de negatieve effecten op kleinere agrarische ondernemers. Met name is er aanleiding om rekening te houden met oudere agrarische ondernemers, die door de algemene technische en maatschappelijke ontwikkeling in een moeilijke situatie zijn gekomen (inkomen, arbeidsomstandigheden, etc.) en geen alternatieve mogelijkheden hebben.

Toekomstige kleine bedrijven

Bedrijven die nu nog niet te klein zijn, maar dat in de toekomst, gegeven de tendens tot schaalvergroting, wellicht worden, zullen nog meer in het nadeel zijn dan de huidige kleine bedrijven omdat de eigenaren van die bedrijven niet gewend zijn aan het uitoefenen van nevenactiviteiten. Dit onder andere vanwege het feit dat ze daar momenteel de tijd niet voor hebben.

Stelling: de dreiging van de toekomstige ontwikkeling betreft sterker de bedrijven, die nu nog niet tot de kleinere behoren, dan de huidige kleine.

Toetreding jongeren

Tenslotte maakt De Veer duidelijk dat hij weinig heil verwacht van maatregelen die de toetreding (van jongeren) tot de landbouw stimuleren (ondersteuning) dan wel deze toetreding beperken (toetredingseisen).

Stelling: jongeren die besluiten zich te vestigen als ondernemer op een klein landbouwbedrijf verdienen sympathie maar geen aanspraken op bijzonder ondersteuning.

B. DE FORUMDISCUSSIE

Forumleden (in alfabetische volgorde): J.M. Biemans (Landbouw-Economisch Instituut (LEI) - voorzitter), J.D. Bijloo (Nationale Raad Landbouwkundig Onderzoek), J.H. Egberink (Landbouwschap), G. van der Lely (Directie Algemene Zaken, Landbouw en Voedselvoorziening van het Ministerie van Landbouw en Visserij), N.G. Röling (Landbouwuniversiteit Wageningen), J. Roemaat (Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt), J. de Veer (LEI).

Technologie en schaalvergroting

Biemans constateert dat Wijnen, Bijloo, Röling, De Vlieger, Blom, en De Veer het er over eens zijn dat de technologische ontwikkeling een autonoom proces is dat automatisch leidt tot verdere schaalvergroting. Hij vraagt Egberink, Van der Lely en Roemaat of zij ook die mening zijn toegedaan, of zij schaalvergroting wenselijk achten, en zo neen, hoe die dan kan worden gestopt.

Roemaat denkt dat de technologie zich inderdaad autonoom ontwikkelt en voor schaalvergroting zorgt. Met behulp van beleid moeten de negatieve effecten van dit autonome proces worden opgeheven, onder andere door dit beleid toe te spitsen op de kleine bedrijven. En er is ruimte voor beleid. Want, zoals in het Landbouw-Economisch Bericht van 1986 is te lezen, wordt ongeveer 30% van de hoofdberoepsbedrijven beheerd door iemand van 50 jaar of ouder zonder opvolger. Deze groep bedrijven beschikt over 20% van de totale produktiecapaciteit. Als deze capaciteit vrijkomt, moet zij gebruikt worden ten gunste van de kleine boeren, aldus Roemaat.

Van der Lely wijst er op dat de technologische ontwikkeling steeds sneller gaat. Schaalvergroting is volgens hem niet tegen te houden; bovendien is zij ~ vanwege onze internationale concurrentiepositie ~ ook nodig, en moet daarom worden bevorderd. Hoogstens kunnen wat randvoorwaarden worden gesteld, met name op ethisch gebied. Hij is het niet eens met Roemaat als die stelt dat gezorgd moet worden dat de vrijkomende capaciteit ten goede komt aan de kleine boeren. Hij vindt dat wat dit betreft niet ingegrepen moet worden.

Egberink maant tot voorzichtigheid. Ontwikkelingen kunnen wel eens anders verlopen dan wij denken, zo stelt hij. Hij haalt in dit verband het kleine-boerenonderzoek van het LEI uit de jaren zestig aan waarin men de toekomstige afvloeiing van boerenzoons verkeerd inschatte. Verder constateert hij dat technologische vernieuwingen ook de kleinschaligheid kunnen bevorderen. Als voorbeeld noemt hij de kaasmakerij. Ook hij is van mening dat de vrijkomende productiecapaciteit niet moet worden toegewezen aan de kleine boeren, omdat het onmogelijk is om op een rechtvaardige wijze eventueel vrijkomende ruimte aan personen toe te wijzen. Wel moeten de schaalnadelen van kleine boeren zoveel mogelijk gecompenseerd worden door overheidsbeleid, en wel zodanig dat deze kleine bedrijven in vergelijkbare omstandigheden worden gebracht als de grotere. Een rechtvaardiger inkomensverdeling kan echter naar zijn oordeel niet alleen via het landbouwbeleid worden verwezenlijkt. Ook beleid op andere terreinen is daar voor nodig.

Biemans besluit de discussie over de door hem gestelde vragen met de constatering dat er eigenlijk maar één controversieel punt is, namelijk de vraag of de vrijkomende productiecapaciteit aangewend moet worden om kleine bedrijven soelaas te bieden. Verder worden de toehoorders in de gelegenheid gesteld vragen te stellen.

Mogelijkheden kleine bedrijf

De heer A. Latijnhouwers van de Provincie Noord-Brabant constateert dat de voordrachten in zo algemene termen waren gesteld, dat zij weinig houvast voor de beleidspraktijk geven. Hij vraagt zich af of er economische overwegingen zijn om kleine bedrijven te handhaven. Anders gezegd: of er activiteiten zijn die beter door kleine boeren kunnen worden ontplooid dan door grotere. Verder stelt hij de vraag of kleine boeren ook bereid zouden zijn dergelijke activiteiten te ontplooiën.

De Veer reageert hierop door te stellen dat kleine boeren natuurlijk niet hun heil moeten zoeken in producties waarbij grote schaalvoordelen behaald kunnen worden. Hij ziet wel mogelijkheden in de "alternatieve", milieuvriendelijke richtingen (scharrekippen, biologisch-dynamische landbouw, en dergelijke). Ook op het gebied van natuurbeheer zouden kleine bedrijven een rol kunnen spelen. Zij nemen daarin nu reeds een relatief gunstige positie in (extensief grondgebruik), alhoewel er toch ook grote be-

drijven zijn met extensieve teelten. De vraag is alleen hoe dat natuurbeheer economisch aantrekkelijk gemaakt zou kunnen worden voor de kleine boeren.

Roemaat vindt dat de mogelijkheden voor kleine boeren in de alternatieve richtingen niet moeten worden overschat. Als alternatieve produkten een hoge prijs opbrengen, zullen ook grote bedrijven spoedig tot de teelt er van overgaan. Verder wijst hij op de moeilijke bereikbaarheid wat betreft informatievoorziening van de kleine boeren. Het probleem is dus niet alleen: welke mogelijkheden zijn er voor kleine boeren?, maar ook: hoe moeten zij daarover worden geïnformeerd?

Bijloo is het eens met Roemaat dat de mogelijkheden in de alternatieve richtingen beperkt zijn, zij het dat dergelijke produkties altijd veel arbeid zullen blijven vergen, en daarom geschikt zijn om op kleinschalige wijze door kleine bedrijven te worden uitgeoefend. Hij vindt dat De Veer wat betreft het landschapsbeheer de zaken niet helemaal goed ziet. Volgens Bijloo zijn de kleine bedrijven onlosmakelijk met het landschap verbonden, vormen zij als het ware het landschap. En als de samenleving dat landschap in stand wil houden, dan zal zij daar iets voor over moeten hebben.

Röling is van mening dat er nog groeimogelijkheden voor de afzet van duurdere, arbeidsintensieve produkten van kleine boeren zijn, bijvoorbeeld bij de Whealthy Older People. Hij is van mening dat deze zogenaamde "Whops" geboren partners zijn van het kleine bedrijf. Verder stelt hij dat de kostennadelen van kleine boeren geringer worden als ook de geëxternaliseerde posten (onder andere milieuvervuiling) worden meegeteld. Tot slot refereert hij aan de situatie in Duitsland waar maatregelen ten gunste van kleine boeren wel degelijk mogelijk zijn gebleken. Een beleid waarvan Egberink later overigens zegt dat het niet werkt omdat het er door verkregen extra inkomen wordt doorgesluisd naar de toeleverende industrie (aankoop werktuigen, en dergelijke).

Van der Lely reageert op Bijloo's opmerking over landschapsbeheer. Hij vindt dat eenieder zich goed moet realiseren dat het huidige landschap een gevolg is van de economische activiteiten in het verleden. Hij is van mening dat de samenleving niet bereid zal zijn dit landschap kunstmatig in stand te houden, vanwege de daaraan verbonden hoge kosten. Tot slot wijst hij er nog op dat het beheer van natuur en landschap niet noodzakelijkerwijs een kleinschalige activiteit hoeft te zijn.

Kleine boeren en organisatie

Mw. A. van Velzen van de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond heeft in de voordrachten beluisterd dat het belangrijk is voor kleine boeren om zich te organiseren. Een sterke "kleine-boeren-lobby" zou de overlevingskansen van die groep kunnen vergroten. Zij heeft echter begrepen dat onder andere Röling van mening is dat dit niet kan gebeuren binnen de bestaande orga-

nisaties, en vraagt zich dan ook af aan wat voor organisatievorm dan wel wordt gedacht.

Als eerste krijgt Egberink de gelegenheid om te reageren. Hij staat op het standpunt dat de bestaande organisaties wel degelijk goed de belangen van de kleine boeren kunnen verdedigen en dat ook in het verleden hebben gedaan. Hij wijst daarbij onder andere op de oprichting van de Commissie Kleine Boeren, later geheten Commissie Bedrijfsontwikkeling. Hij vraagt Röling daarom ook om zijn standpunt toe te lichten.

Röling verwijst nog eens naar zijn inleiding waarin hij heeft betoogd dat landbouwvoorlichting en -onderzoek via het landbouwkennissysteem het aanjaagproces in de landbouw versterken en het aldus de bedrijven die niet voortdurend kunnen en/of willen innoveren - vaak de kleinere - moeilijk maken. Ook haalt hij het voorbeeld van parttime farming aan. De bestaande organisaties - geleid door de grote boeren - wilden daar niet eens serieus over nadenken, aldus Röling. Volgens Egberink is dat niet waar: men was tegen parttime farming omdat dit een te zware druk op de boeren zou leggen. Boeren moeten zich dan immers niet alleen scholen op agrarisch gebied, maar ook op andere terreinen.

Roemaat is het eens met Röling dat de bestaande organisaties niet genoeg hebben gedaan voor de kleine boeren; waarom zouden deze immers anders in zo grote getale verdwenen zijn? En waarom wordt de opkoopregeling bij de superheffing - een beperking die volgens De Veer nadelig uitwerkt voor de kleine boeren - niet in een voor hun gunstige zin omgebogen? Hier besluit Biemans de discussie over dit punt.

Ruimtelijke consequenties van het teruglopend aantal bedrijven

Van der Lely herhaalt nog eens zijn stelling dat de huidige inrichting van een gebied het gevolg is van economische ontwikkelingen in het verleden. Naar zijn mening is herinrichting van grond noodzakelijk om de boer te interesseren voor een goed landschapsbeheer. Dat zou daardoor namelijk economisch aantrekkelijk kunnen worden voor die boer.

De Veer constateert dat kleine boeren niet noodzakelijk zijn voor een leefbaar platteland. Gedacht zou ook kunnen worden aan niet-agrariërs met grote percelen grond. Hij verbindt aan die constatering de conclusie dat dus niet vanwege het landschap kleine boeren in stand moeten worden gehouden.

Capaciteiten kleine boer

De heer P. Stadhouders, oud-onderzoekscoördinator van de Directie Akkerbouw en Tuinbouw van het Ministerie van Landbouw en Visserij vindt dat de vraag van Latijnshouwers - wat moeten kleine boeren doen om te overleven? - nog onvoldoende is beantwoord. Daarnaast is er volgens hem in dit verband geen aandacht besteed aan de relatie tussen de kleine onderneming en de persoon van de kleine ondernemer.

Egberink benadrukt daarop het gegeven dat ook sommige kleine bedrijven groot wisten te worden. Het beleid kan daarbij volgens hem met name een rol spelen via scholing en kennisoverdracht. Een structuurbeleid lijkt hem in dit verband niet aanbevelenswaardig.

Bauwens over kleine bedrijven

Tot slot van de discussie wordt A. Bauwens in de gelegenheid gesteld te reageren op wat is gezegd. Hij constateert dat de technologische ontwikkeling al maar verder gaat en ook nog in een steeds sneller tempo. Daarom zullen steeds grotere bedrijven nodig zijn. Het herverdelen van de vrijkomende capaciteit om te kleine bedrijven groot genoeg te maken om efficiënt te produceren helpt dan ook niet. Immers, binnen zeer korte tijd zullen deze gesteunde bedrijven weer te klein zijn. Hij is het ook niet eens met de stelling van De Veer dat jongeren die besluiten zich te vestigen als ondernemer op een klein landbouwbedrijf daarvan niet afgehouden moeten worden. Naar zijn overtuiging moet er ook aandacht zijn voor de toetreding tot de landbouw. Daarbij kan men onder andere denken aan beroepskeuzevoorlichting en herscholing van mensen die op het punt staan een (klein) bedrijf over te nemen.

Enkele conclusies

L. Douw en J.H.A. Hillebrand *)

Wat valt naar aanleiding van het voorafgaande nu te zeggen over de toekomstperspectieven van het kleine landbouwbedrijf? In het algemeen moet geconstateerd worden dat die perspectieven als weinig riant worden beschouwd. Zonder een doelbewust overheidsingrijpen raken de huidige kleine landbouwbedrijven steeds meer in de knel, omdat de volgens de inleiders alsmaar voortschrijdende technologische ontwikkeling leidt tot steeds verdere schaalvergroting. Veel kleine bedrijven zullen moeten worden beëindigd, met name op het moment van de generatiewisseling. Dat betekent overigens niet dat er in de toekomst in het geheel geen kleine bedrijven meer zullen zijn: integendeel, dezelfde ontwikkelingen die de huidige kleine bedrijven het voortbestaan moeilijk maken, leiden ertoe dat de huidige "middenbedrijven" over enige tijd aan de onderkant van de bedrijfsgrootteverdeling terechtkomen.

Voor een aantal van de huidige kleine bedrijven kan concentratie op produkties met minder schaalvoordelen en een hoge arbeidsinzet (vooral te vinden in de alternatieve, milieuvriendelijke richtingen) tijdelijk soelaas bieden. Als echter deze produkten gedurende langere tijd een hoge prijs opbrengen, zullen ook grotere bedrijven ze gaan voortbrengen, waardoor de prijs zal dalen. Ook op het gebied van het landschapsbeheer zijn er wellicht mogelijkheden. Het probleem is alleen dat dit op een of andere wijze economisch aantrekkelijk gemaakt moet worden voor kleine boeren. En het is maar zeer de vraag of de samenleving daarvoor voldoende financiële offers wil brengen. Bovendien is het landschapsbeheer voor zover het gepaard moet gaan met extensivering, misschien meer een zaak voor grotere bedrijven. Een andere oplossing - althans voor een deel van de kleine boeren - is gelegen in het ontplooiën van niet-agrarische nevenactiviteiten. Het vinden van passend werk in de niet-agrarische sector is echter erg moeilijk.

Zijn er argumenten genoemd om het kleine landbouwbedrijf kunstmatig in stand te houden? Het voornaamste punt dat naar voren is gekomen is de werkgelegenheid die deze bedrijven bieden. Ook is genoemd de betekenis van deze bedrijven voor natuur en landschap. Zij zijn in deze - overigens niet onomstreden - redenering noodzakelijk voor een leefbaar ruraal gebied. Een argument tegen het kunstmatig laten voortbestaan van het kleine landbouwbedrijf is dat vanwege de internationale concurrentiepositie van ons land schaalvergroting noodzakelijk is.

*) Drs. Douw en drs. Hillebrand zijn beiden verbonden aan de afdeling Structuuronderzoek van het Landbouw-Economisch Instituut, respectievelijk als hoofd en wetenschappelijk onderzoeker.

Aangenomen dat nu toch wordt gekozen voor het in stand houden van een flink aantal kleine bedrijven, welke maatregelen zijn dan mogelijk? Gedacht kan worden aan het toewijzen van vrijgekomen productiecapaciteit aan deze bedrijven. Probleem is echter dat het moeilijk is om te bepalen wie nu recht op wat heeft. Een andere mogelijkheid is specifieke inkomenssteun voor de kleine boeren. Ook hier echter speelt het probleem van de toedeling een grote rol. Wel zou geprobeerd kunnen worden de achterstand van kleine boeren bij de verwerving van kennis en informatie te verkleinen. Een tegenwerkende factor is hier de moeilijke bereikbaarheid en heterogeniteit van de groep. Ook van deze mogelijkheid moet dus niet te veel worden verwacht, hoewel de informatietechnologie misschien mogelijkheden biedt. Tot slot: getracht kan worden de bestaande landbouwregelingen zodanig om te vormen dat zij gunstiger uitvallen voor kleine bedrijven. Het is echter niet aan te nemen dat daardoor aan de meerderheid van de kleine bedrijven een goed toekomstperspectief kan worden geboden.

Al met al moet worden geconstateerd dat noch vanuit de wetenschap, noch vanuit de politiek of vanuit de landbouworganisaties structurele oplossingen zijn geboden voor de problemen van het merendeel van de kleine bedrijven. Het is dan ook zaak om jonge boeren die een (klein) bedrijf willen overnemen of beginnen meer dan tot nu toe te informeren omtrent het te verwachten toekomstperspectief van het betreffende bedrijf.

Curriculum vitae van A.L.G.M. Bauwens

Arnold L.G.M. Bauwens is op 2 januari 1923 geboren te Weert. Na het behalen van het diploma gymnasium B in 1943 studeerde hij aan de Landbouwhogeschool te Wageningen. Hij voltooide zijn studie (Nederlandse Landbouw, richting Economie) in 1951. Op 8 februari 1951 trad hij in dienst van het Landbouw-Economisch Instituut als wetenschappelijk medewerker bij onderzoek bij de afdeling Streekonderzoek (thans Structuuronderzoek). Hij werd gestationeerd bij het Economisch Technologisch Instituut in

Tilburg. In de daaropvolgende twaalf jaar heeft hij een reeks onderzoekingen verricht met betrekking tot de land- en tuinbouw in Noord-Brabant, vaak in het kader van streekverbetering en ruilverkavelingen. Voorbeelden vormen zijn economisch-sociologische onderzoekingen in Rucphen en Sprang Capelle. Per 1 december 1962 werd hij overgeplaatst naar Den Haag en benoemd tot plaatsvervangend hoofd van de afdeling Streekonderzoek. Op 1 oktober 1972 werd hij hoofd van deze afdeling.

Naast zijn leidinggevende taken bleef Bauwens een actieve inbreng houden in het onderzoek. Een centraal thema in zijn onderzoek vormde de ontwikkeling van het aantal bedrijven en arbeidskrachten. Dat komt onder meer tot uiting in publikaties, al dan niet in samenwerking met andere onderzoekers, over beroepsverandering van boeren en tuinders en de positie van de kleine en middenbedrijven. In de jaren zeventig gaf hij mede richting aan het planologisch onderzoek op de afdeling. De ontwikkeling van het platteland bleef zijn aandacht houden. Sinds 1980 maakt hij deel uit van de Commissie Landelijke Gebieden van de Natuurbeschermingsraad.

In 1981 werd de heer Bauwens benoemd tot plaatsvervangend directeur, een functie die hij heeft vervuld tot 1 juli 1986. Hij had een belangrijke inbreng in de verdere integratie van het LEI-onderzoek en de afstemming daarvan op de snel verlopende maatschappelijke en technologische ontwikkelingen.

In de laatste jaren van zijn loopbaan heeft hij zich vooral gericht op de vraag welke bijdrage het onderzoek, en dan met name het sociologisch onderzoek zou kunnen leveren aan het ontplooiën van een visie op de ontwikkeling van de landbouw en het platteland in samenhang met de maatschappelijke ontwikkelingen.

Hij maakte onder andere deel uit van het bestuur van de sectorkamer "Landbouw en samenleving" van de Nationale Raad voor het Landbouwkundig Onderzoek.

Lijst van publikaties

- 1955 Bijdrage aan:
Het Agrarisch Welvaartsplan voor Noord-Brabant, Den Bosch,
Provinciaal bestuur van Noord-Brabant.
- 1957 De te verwachten ontwikkeling van de agrarische werkgele-
genheid, Jaarverslag 1957 van het ETI-Noord-Brabant.
- 1957 De ontwikkeling van de bedrijfsresultaten op de Brabantse
Gemengde Landbouwbedrijven, Noord-Brabant, Off. Orgaan van
ETI, 1.1 (jan/febr.), 15-13.
- 1957 De ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven van
1947-1955 in de provincie Noord-Brabant, Noord-Brabant,
Off. Orgaan van ETI, 1.2 (maart/april), 59-61.
- 1957 Enkele gedachten over de toekomst van het te kleine land-
bouwbedrijf in Noord-Brabant, Noord-Brabant, Off. Orgaan
van ETI, 1.3 (mei/juni), 79-87.
- 1958 De theoretische geschooldheid van de Brabantse boer, Noord-
Brabant, Off. Orgaan van ETI, 2.3 (mei/juni), 99-104.
- 1958 De Brabantse land- en tuinbouw in 1957, Noord-Brabant, Off.
Orgaan van ETI, 2.4 (juli/augustus), 127-134.
- 1959 De landbouw in de Oostelijke Langstraat op een keerpunt,
Agrarische Reconstructie van de Oostelijke Langstraat en
bovenland van Heusden (ruilverkaveling Heusden-Vlijmen),
Nieuwkuijk, 121-130.
- 1959 Het Westeuropese platteland in beweging, Noord-Brabant,
Off. Orgaan van ETI, 3.1 (januari/februari), 7-14.
- 1960 Het Brabantse platteland in beweging. De landbouw en de in-
dustrialisatie, Noord-Brabant, Off. Orgaan van ETI, 4.1
(januari/februari), 31-42.
- 1960 Enkele gedachten over de toekomst van het Brabantse platte-
land, Noord-Brabant, Off. Orgaan van ETI, 4.4 (juli/augus-
tus), 137-145.
- 1961 De positie van de landbouw in Noord-Brabant, Economisch-
Statistische Berichten, 46, 438-440.
- 1961 De toekomst van het eenmansbedrijf, Landbouwkundig Tijd-
schrift, 73.2 (januari), 65-72.

Lijst van publikaties (1e vervolg)

- 1961 De tuinbouw in de Langstraat, Noord-Brabant, Off. Orgaan van ETI, 5.1 (januari/februari), 33-40.
- 1961 Het boerenzoonsvraagstuk in de Brabantse landbouw, Noord-Brabant, Off. Orgaan van ETI, 5.5 (september/oktober), 247-259.
- 1961 Met M.A.J. van de Sandt en F.M. de Noord:
De landbouw in Rucphen; sociaal-economische gezichtspunten, Den Haag, LEI-Rapport 362.
- 1962 Overeenkomst en verschil in de ontwikkeling van de landbouw op de Belgische en Noordbrabantse zandgronden, Noord-Brabant, Off. Orgaan van ETI, 6.4, 229-248.
- 1962 Bijdrage aan:
De Brabantse landbouw verandert: cijfers en feiten, Tilburg, Provinciaal Onderzoekscentrum voor Noord-Brabant.
- 1962 Bijdrage aan:
De landbouw in de Kempen, Reusel, Welvaartsstichting Kempenland.
- 1962 De Nationale Maatschappij voor het Kleine Landeigendom en het plattelandsbeleid in België, Noord-Brabant, Off. Orgaan ETI, 6.5, 341-348.
- 1963 De Brabantse landbouw in een nieuwe situatie, A. Maris en R. Rijnveld (red), Landbouw en platteland in een stroomversnelling, Haarlem 1963, 19-27.
- 1963 Het platteland in West-Europa, A. Maris en R. Rijnveld (red), Landbouw en platteland in een stroomversnelling, Haarlem 1963, 159-167.
- 1963 De ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven en de saldo-methode van dr. Koppejan, Economisch-Statistische Berichten, 48 (1963), 1139-1141.
- 1963 Met M.A.J. van de Sandt en F.J. Heunks:
De landbouw in Rucphen; economisch-sociologische gezichtspunten, Den Haag, LEI-Verslag 67.
- 1963 Met F.J. Heunks:
De landbouw in Sprang-Capelle; een economisch-sociologisch onderzoek, Den Haag, LEI-Verslag 66.

Lijst van publikaties (2e vervolg)

- 1964 De structurele veranderingen in de Udense landbouw, Noord-Brabant, Off. Orgaan ETI, 327-337.
- 1964 Het cultuurpatroon van de traditionele en van de moderne boer. Overdruk 31 (oorspronkelijk: inleiding voor Algemene nascholing ingenieurs, vierde cursus, 1964).
- 1964 Met A. Maris:
Postwar development trends in the countryside in economic and social respects, Planning and development in the Netherlands, vol. 2.1; ook verschenen als Overdruk 37.
- 1965 Enkele stellingen met betrekking tot de structurele ontwikkelingen in de landbouw, Agrivaria, Bulletin voor Landbouwvoorlichters, oktober, 27-30.
- 1965 Met J.M. Veldhuis:
Het Engelse landbouwbeleid (verslag van een studiereis), Den Haag, LEI-Studie 20.
- 1965 Met F.J. Heunks en J.H.A. Tolhuizen:
Het boerenvraagstuk in de Noordbrabantse zand- en rivierkleigebieden, Den Haag, LEI-Studie 21.
- 1966 Met W.F.H. Smeenk:
Vormen van intensieve samenwerking tussen individuele landbouwbedrijven, Den Haag, LEI-Studie 39.
- 1966 Met W.F.H. Smeenk:
Close cooperation and mutual aid among farmers in the Netherlands, paper for Working Party on Agrarian Structure, FAO.
- 1967 Ontwikkelingstendenties en toekomstbeeld in de landbouw, Landbouwkundig tijdschrift 79 (1967), 1(januari), 13-18; ook verschenen als Overdruk 56.
- 1968 Met D.B. Baris:
Beroepsverandering door zelfstandige agrariërs en de vermindering van het aantal bedrijven op de zandgronden, Den Haag, LEI-Publikatie 2.11.
- 1969 Met D.B. Baris:
Beroepsverandering door zelfstandige agrariërs en de vermindering van het aantal bedrijven in Drenthe, Den Haag, LEI-Publikatie 2.12.

Lijst van publikaties (3e vervolg)

- 1969 Met D.B. Baris:
Beroepsverandering door zelfstandige agrariërs en de vermindering van het aantal bedrijven op de zandgronden in het midden en oosten van Noord-Brabant, Den Haag, LEI-Publikatie 2.13.
- 1969 De beroepsverandering door zelfstandige agrariërs op de zandgronden, Landbouwvoorlichting, 26.6 (juni), 228-231.
- 1969 Met L.E. Tonkens, J.G.M. Helder en F.M. de Noord:
Enkele aspecten van de formele leiding in de landbouw, Den Haag, LEI-Publikatie 2.14.
- 1970 Met L.M.E.N. Prompers:
De opvolgingssituatie in de land- en tuinbouw in verschillende delen van het land, Mededelingenblad voor de Agrarisch- en Economisch-Sociale Voorlichting, 5.8 (december), 3-11.
- 1970 Met P. van der Linden en C.J.M. Spierings:
Verslag van een studiereis naar West-Duitsland, Den Haag, LEI-Mededeeling 40.
- 1970 Met D.B. Baris en A.J. Jacobs:
Beroepsverandering en -beëindiging door akkerbouwers en veehouders en de vermindering van het aantal landbouwbedrijven in Zuid-Holland, Den Haag, LEI-Publikatie 2.23.
- 1971 Met L. Douw en J.M. Schippers:
De kleine bedrijven op de zandgronden in de jaren zestig, Den Haag, LEI-Publikatie 2.32.
- 1972 Met J.M. Biemans en P. van der Linden:
Beheer en gebruik van de grond in het kader van de functieveranderingen in landelijke gebieden (verslag van een studiereis naar West-Duitsland), Den Haag, LEI-Mededeeling 75.
- 1972 Het onderzoek naar de beroepsverandering door zelfstandige agrariërs op de afdeling Streekonderzoek van het LEI, Mededelingenblad voor de Agrarisch- en Economisch-Sociale Voorlichting, 7.2 (februari), 29-41; een artikel met dezelfde titel is ook verschenen in Bedrijfsontwikkeling 3.3 (maart), 217-222.

Lijst van publikaties (4e vervolg)

- 1972 De omvang en samenstelling van de agrarische beroepsbevolking in een sterk groeiende economie, Economische groei en economische problematiek in land- en tuinbouw. Voordrachten gehouden tijdens de 27e B-leergang van 14 t/m 16 maart 1972 te Wageningen, Ministerie van Landbouw en Visserij, 52-69.
- 1977 De Zuidhollandse landbouw op weg naar het jaar 2000, Den Haag, LEI-Mededeling 187.
- 1979 De middenbedrijven als structureel en maatschappelijk vraagstuk, LEI-jaarverslag 1978, 9-33; en artikel met dezelfde titel is verschenen in Bedrijfstontwikkeling 10.8/9 (september), 785-791).
- 1979 Met P. van der Linden en H.R. Oosterveld:
Verslag van een studiereis naar West-Duitsland, Den Haag, LEI.
- 1980 Arbeidsaanbod en arbeidsbehoefte als aspecten van de werkgelegenheid in de land- en tuinbouw, Bedrijfsontwikkeling, 11.1 (januari), 9-15.
- 1980 Met G.M.J. Loeffen:
Agrarische beroepsbevolking en werkgelegenheid in historisch perspectief, Landbouw tussen vrijheid en gebondenheid. Opstellen aangeboden aan prof. dr. ir. Maris bij zijn pensionering als directeur van het LEI, Den Haag, LEI, 148-171.
- 1980 Met J.A. van Driel:
De kleine bedrijven op de zandgronden in de jaren zeventig, Landbouw tussen vrijheid en gebondenheid. Opstellen aangeboden aan prof. dr. ir. A. Maris bij zijn pensionering als directeur van het LEI, Den Haag, LEI, 275-297.
- 1982 De land- en tuinbouw in de stadsrandzones; samenvattingen van een aantal colleges, cursus 1979-1980, Instituut voor Stedebouwkundig Onderzoek. T.H. Delft, 89-101.
- 1982 Met J. de Veer:
Sicherung der Arbeitsplätze in der Land- und Forstwirtschaft. Ein Beitrag zur Bewältigung des Arbeitsmarktproblems in den europäischen Ländern, 34. Generalversammlung der CEA, Kopenhagen (Dänemark), 20-24. September, (1) 83-94 en (2) 85-87; ook verschenen in LEI-Mededeling 286.

Lijst van publiakties (5e vervolg)

- 1983 Werkgelegenheid en werkgelegenheidsbeleid in de land- en tuinbouw, Werkgelegenheid in de landbouw, themanummer van Strohalm, januari, 38-52.
- 1984 Met G.M.L. Loeffen:
De veranderende economische en sociale positie van de boerin in Nederland, Den Haag, LEI-Mededeling 305.
- 1984 Met G. van Dijk:
Future roles of rural sociology in agricultural development? (Paper t.b.v. het XIIth European Congress for Rural Sociology te Boedapest).
- 1984 Met G.M.J. Loeffen:
De veranderende sociale en economische positie van de boerin, Pluimveehouderij 14.42 (19 oktober), 40-43.
- 1986 Met L. Douw:
Rural development: A minor problem in the Netherlands?, Whitby, M.C. (ed) (1986), Rural Development in Europe: Some surveys of Literature (Speciale uitgave van European Review of Agricultural Economics, 13-3), 343-366.
- 1986 Met anderen:
A framework for agricultural structural policy analysis, Sociology Ruralis, 26.2, 109-127.